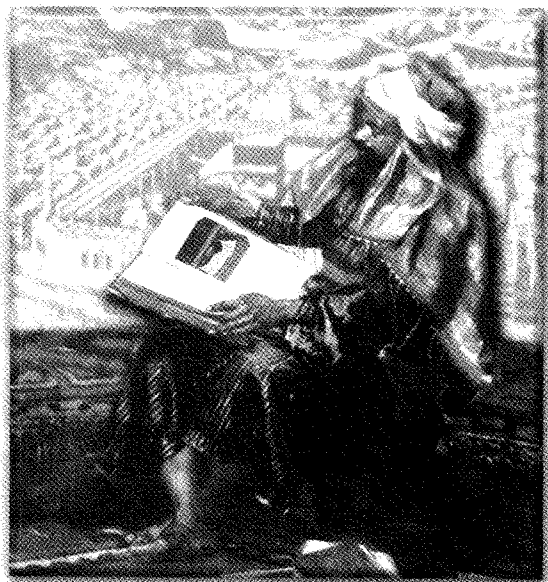

نقد و معرفی کتاب

ادبیات حج در دوره

دولت عثمانی

اسرا دوغان

آثار منتشر شده در دولت عثمانی، برخی به ادبیات خاص عربی در حجاز یا قاهره بر می‌گشت و بیشتر آن به زبان ترکی و برخی نیز فارسی بود.

اکنون ما در این فهرست، نه همه آثار عربی را، بلکه قسمتی از آنها را که به نوعی نزدیک به ادبیات عثمانی است، خواهیم آورد.

معمولاً اینگونه آثار، با گرایش سنی؛ اعم از حنفی یا شافعی و... نوشته شده است. این گرایش در آثار مناسکی آشکار و برجسته است، اما در دیگر آثار نیز خود را نشان می‌دهد.

لازم به گفتن است که فقه رسمی در

پیش از آن‌که الفبای لاتینی برای زبان ترکی در سال ۱۹۲۵ در ترکیه رسمیت یابد، کتابهای ترکی، با الفبای عربی نوشته می‌شدند. آنچه در این جا به آن پرداخته خواهد شد، آثاری است که پیش از این تحوّل، به زبان ترکی - یا عربی - و با الفبای عربی در باره حج نوشته شده است. برخی از این آثار، که البته مهم بود، بعدها با حروف لاتین نیز به چاپ رسید؛ از آن جمله می‌توان به کتاب «مرآة الحرمين» ایوب صبری پاشا یا «حاج یولوندا» (در راه حج) شهاب‌الدین یا «تحفة الحرمين» نابی اشاره کرد.

کتابهایی که به آنها خواهیم پرداخت، بخشی خطی و البته بخش اندکی چاپی است.

دوره عثمانی، فقه حنفی بوده است. آثار یک و جهی یا تک نگارانه و آثار چند وجهی یا چندنگاری هم، که هر بخش از آن به موضوعی پرداخته، در این فهرست مورد ملاحظه قرار گرفته است؛ یعنی یک اثر ممکن است منحصر در مناسک باشد و بسا افزون بر مناسک، به سفرنامه یا علم‌المنازل هم بپردازد. با این حال، توضیحات مربوط به آنها در یک مورد آمده و در بخش‌های دیگر تنها به مشخصات آن پرداخته شده است. هدف اصلی این فهرست آن است که بسیاری از این آثار به نثر است، اما در میان آنها آثار منظوم نیز وجود دارد که این جهت نیز مورد توجه ما قرار گرفته و همه آنچه را از آثار منظوم می‌شناختیم، در این فهرست ارائه کرده‌ایم.

محیی‌الدین ابو زکریا یحیی بن شریف نووی دمشقی (م ۶۷۶) است که کتاب «الایضاح فی مناسک الحج» را نوشت. با این همه، آثار یاد شده در فرهنگ حج عثمانی مورد استفاده قرار می‌گرفت. خلاصه باید گفت، حمایت آنها از کارهای مربوط به تاریخ مکه و مدینه، سبب شده است که در این حوزه، فعالیت تولیدی بیشتری انجام گیرد که نمونه‌های آن را ملاحظه خواهیم کرد.

در موضوع منازل حج نیز کارهای فراوانی انجام گرفته است؛ به طوری که نویسنده این سطور، خود هشتاد و هشت نسخه خطی را در این زمینه از نزدیک دیده است.

سفرنامه‌های حج نیز متعدد بوده و آثاری هم در باره معماری بناهای مکه و مدینه نوشته شده است که به آنها نیز مرور خواهیم کرد.

باید بدین نکته توجه داشت که دولت عثمانی در قبال حج و برگزاری آن و نیز حراست و حفاظت از شهرهای مقدس و نیز زائران خانه خدا، مسؤولیت مستقیم داشت و هر نوع تخطی از انجام این مسؤولیت، تبعات ناگواری روی مشروعیت آن نزد مسلمانان به‌جای می‌گذاشت. به همین دلیل در زمینه‌های مختلف؛ از جمله رسیدگی به

نشان دهد سهم ترکان عثمانی در تولید ادبیات حج چه اندازه بوده است. دوره طولانی حکومت آنان - از زمان تسلط بر حرمین در سال ۹۲۳ هجری، با عنوان خادم الحرمین - ایجاب می‌کرد که به مسائل مختلف حج توجه داشته باشند. طبعی است بخشی از آن، مسائل فرهنگی حج بود که در اینجا به آن توجه شده است.

عثمانی‌ها، گذشته از اینکه در این زمینه از خود مایه می‌گذاشتند، حامی جریان فرهنگی - تألیفی موجود در حجاز نیز بودند. ادبیات اسلامی در حجاز پیشینه‌ای عمیق داشت و عثمانی‌ها همواره از آن حمایت می‌کردند.

گرچه آن فعالیت‌ها را نمی‌توان از تولیدات عثمانی دانست، اما به هر روی، بدون حمایت آنان قابل دوام نبود. برای نمونه، آثار بسیار ملاً علی قاری در باره حج، در مکه تألیف می‌شد و البته نظایر آن در آن شهر و نیز مدینه، در همه ابعاد مربوط به حج از فقه و تاریخ فراوان بود. گفتنی است برخی از این آثار، حتی خارج از محدوده دولت عثمانی بود؛ از جمله می‌توان به آثار جامی، به‌ویژه «مناسک الحج» او اشاره کرد.

برخی از اهالی شام بودند؛ مانند

همانگونه که می‌دانیم زبان علمی جهان اسلام عربی بود و نیز می‌دانیم که بسیاری از مسلمانان ترك بودند و قادر به فهم زبان دیگری جز ترکی نبودند. به همین دلیل بخشی از ادبیات حج در این دوره، بعد از عربی، ترکی است. معمولاً در ابتدای برخی از رساله‌های ترکی نوشته‌اند: «من این رساله را به ترکی نوشتم تا مردم بفهمند».

متن‌های ترکی بیشتر متأثر از زبان فارسی و لغات آن بود؛ به طوری که برخی از رساله‌های ترکی را می‌بایست رساله‌های فارسی - ترکی نامید. این سخن به ویژه در باره به کاربردن اشعار فارسی در متون ترکی بیشتر صادق است. نمونه روشن آن

۱. این کتابخانه‌ها عبارتند: دانشگاه مرمره، کتابخانه سلیمانیه، کتابخانه دولت بایزید، کتابخانه شهرداری استانبول، نورعثمانیه، عاطف افندی، راغب پاشا، حاجی سلیمان آغا، کوپرلی، ملت، توپقاپی، دیانت، مؤسسه تاریخ ترک، سلیمیه ادرنه، بورسا، افیون، مفتی استانبول، الهیات دانشگاه آنکارا، دانشگاه ازمیر، قونیه.

۲. در باره بازگرداندن بخشی از کتابهای حرمین به استانبول به همراه برخی از امانات مقدس، بنگرید به تزی با عنوان: *Medine mudafasi ve fahrettin pasa* در دانشگاه مرمره، بخش تاریخ. در این تز بخشی به مطلب فوق‌الذکر اختصاص یافته است.

اوقاف حرمین، حفظ امنیت منازل و راهها و نیز بهداشت حجاج تلاش می‌کرد.

بخشی از این کارها، می‌توانست کارهای فرهنگی باشد که جنبه راهنمایی برای حجاج داشت.

عمده منابع نویسنده این سطور در ارائه کردن ادبیات حج در دوره عثمانی، نسخه‌های موجود در کتابخانه سلیمانیه استانبول، مؤسسه دایرة المعارف ترکیه و کتابخانه‌های چند مرکز دیگر بود.^۱ البته تاکنون از دیدن کتابخانه‌هایی که در شهرهای دیگر آناتولی است، محروم مانده‌ام.

در مجموع این کتابخانه‌ها، نزدیک به ۴۷۰ عنوان کتاب در باره منازل حج و مناسک ثبت شده است. تنها در کتابخانه سلیمانیه ۱۳۸ عنوان کتاب در این دو موضوع ثبت گردیده است. افزون بر این، در چند مورد برای تکمیل بحث، از فهرست‌های برخی از کتابخانه‌های موجود در مصر، حرمین و غیره نیز استفاده شده است.

بیشتر کتابهای موجود در سلیمانیه را از بخش‌های دیگر قلمرو عثمانی به این نقطه آورده‌اند،^۲ اما بسیاری نیز در جای خود ماندند که باید آنها نیز مورد بررسی قرار گیرند.

به‌خصوص در زمینه شعر، بسیاری از ترکها، توانایی سرودن اشعار فارسی را داشتند، نمونه روشن آن، خود سلطان سلیم است که دیوان فارسی دارد.

توجه داریم که در روزگار ما، پس از انقلاب عربها در برابر عثمانی، حرکتی در جهت زدودن رنگ عثمانی از ادبیات اسلامی آغاز شد و چندان پیش رفت که گویی اثری از آن در کار نبوده است. این در حالی است که در یک دوره طولانی، زبان ترکی نقش قابل ملاحظه‌ای در ادبیات اسلامی داشت؛ همان‌گونه که بخش‌های زیادی از آثار معماری باقی مانده در بخش‌هایی از جهان اسلام، رنگ عثمانی دارد. سلاطین و پاشاهای عثمانی، مدارس و کتابخانه‌های فراوانی در حرمین ساختند که نمونه معروف آن، کتابخانه «شیخ الاسلام عارف حکمت بیک» در مدینه منوره است.^۱

۱. در باره این کتابخانه، محمد کمال درست مقاله‌ای در مجله «ملی کلتور» ج ۳ (۱۹۸۱، آنکارا) نوشت. مقاله دیگری نیز با عنوان «کتابخانه‌های حجاز» توسط مصطفی فایده در مجله دانشگاه آنکارا، ش ۱۷، سال ۱۹۶۹ نشر یافت. در باره تأثیر دولت عثمانی در تدوین کتابهای عربی در دنیای اسلام، مقاله‌ای توسط محمد تکین داغ، در مجله مؤسسه تاریخ ترک (آنکارا ۱۹۸۳) نوشته و منتشر شد.

سیاحتنامه یوسف نابی؛ یعنی «تحفة الحرمین» است. به هر حال، بسیاری از این آثار، مشتمل بر کلمات و تعبیرات و واژه‌های فارسی است؛ چنان‌که گاه نام رساله فارسی بود، اما محتوای آن به ترکی نوشته می‌شد. نمونه آن کتاب «منظومه در مناسک حج» از نالی محمد افندی القونوی (م ۱۰۵۸/۱۶۷۴) است که نسخه آن در کوپریلی، احمد پاشا، ش ۲۶۳ موجود است.

هرگاه از ادبیات عثمانی در حج سخن می‌گوییم، باید توجه داشته باشیم که بسیاری از ترکها نیز به عربی می‌نویسند. بیشتر آنان در مراکز علمی استانبول درس می‌خواندند و به حرمین اعزام می‌شدند. اما همه نویسندگان مسلمان این دوره ترک نبودند و فراوان بودند کسانی که ترکی یاد نداشته و صرفاً به عربی می‌نوشتند. با این همه، حمایت‌های مالی دولت عثمانی بود که مراکز علمی را در سراسر این دیار به چرخش در می‌آورد.

بی‌شک باید زبان ترکی را ذیلی بر زبان عربی شمرد و ادبیات حج را ساری و جاری در سه زبان عربی، فارسی و ترکی دانست. البته زبان فارسی تا حدی از سلطه عثمانی خارج بود، اما علاقه بدان همچنان تا مدت‌های مدید در نواحی عثمانی نیز وجود داشت و

خاص سلاطین نوشته شده است. این در حالی است که هیچ یک از سلاطین عثمانی به حج نرفته‌اند، اما در ادبیات موجود شاهدیم که کتابهایی در مناسک برای آنها نوشته‌اند.

دیگر آثار هم بسا در مقدمه، به سلاطین عثمانی یا امرای برجسته اهدا می‌شد.

تلاش من در این نوشته، شناساندن تمامی آثاری است که به زبان ترکی با حروف عربی نوشته شده است. برخی از این آثار، با تحقیق به چاپ رسیده، برخی نیز همچنان مخطوط مانده است. هر آگاهی که در باره آنها داشته باشم، ارائه خواهم کرد.

خلاصه آن‌که باید توجه داشت، عثمانی‌ها طی تسلط چهارصد ساله خود بر حجاز، به دلایل مذهبی و سیاسی، اهمیت زیادی به حج می‌دادند. تاریخچه فعالیت‌های آنان در میان اعراب و دیگران، به مقدار زیادی مورد غفلت قرار گرفته است. این علاوه بر آن است که خود عثمانی‌ها نیز پس از تغییر القبا‌ی خود، از آن میراث جدا شدند و تنها در مواردی، به برخی از تحقیقات آکادمیک در این باره ادامه دادند. همچنین ایرانیان نیز از چند و چون این فعالیت‌ها آشنا نیستند. گرچه در دوره قاجار

از سوی دیگر، بسیاری از علمای عثمانی و ترک، به عربی نوشتند و در زمینه ادبیات حج، آثار فراوانی پدید آوردند.

با این همه، باید توجه داشت که در ادبیات حج، برخی از بخش‌ها فربه‌تر و برخی ضعیف‌تر است. برای نمونه، نوشتن سفرنامه و بحث از منازل راه، چندان گسترده نبوده است. شاید بدان جهت که از سویی حج یک امر عبادی بود و زائران خانه خدا سرگرم کار عبادی خود بودند و از سوی دیگر، حاجیان با کاروان‌های مشخصی از شام و مصر راهی مکه و مدینه می‌شدند؛ کاروان‌هایی که هر سال مسیر حج را طی می‌کردند و منازل برایشان مشخص بود و گزارش راه هم توسط خود دولت عثمانی نوشته می‌شد؛ بنابراین، دیگران میلی به نگارش این‌گونه آثار نداشتند.

آثاری که در این زمینه نوشته می‌شد، برخی رنگ ادبی داشت، برخی تاریخی، شماری نیز وجهه جغرافیایی‌اش به دلیل ارائه کردن شرحی از منازل و ویژگی‌های آنها، بیشتر بود. شماری از آن آثار، تصاویر نقاشی از اماکن مقدس ارائه می‌کردند.

به لحاظ ویژگی‌های نسخه‌شناسی، آثاری در مجموع ادبیات حج وجود دارد که

است که احکام و زیارات را یکجا دارد (نسخه کتابخانه بایزید دولت، ولی الدین افندی: ش ۲۲۸۱، برگهای ۱۱۴ - ۱۳۰).

برخی از آثار فقهی، شرحی هم در باره منازل دارند که تصویرها و نقشه‌هایی در آنها آمده است، هرچند ممکن است بدون تصویر و نقشه باشد. از آنجا که کتابهای مناسک گاهی مشتمل بر تصاویر و نقشه‌ها هستند، در ادبیات هنری حج هم می‌بایست مورد توجه قرار گیرند.

در انتهای برخی از این آثار، جدولی برای مقدار مسافتات میان شهرها و ساعات حرکت میان منازل درج شده است. در این کتابها، آداب ورود به اماکن مقدس و خصوصیات این شهرها را نیز آورده‌اند.

نمونه‌ای از این آثار، که همزمان مناسک و منازل دارد، کتاب «منازل الحما و مناسک الحج» است که نویسنده آن، مصطفی سنائی است و در سلیمانیه، اسعد افندی: ش ۲۹۱۷ نگهداری می‌شود.

نمونه دیگر «مناسک المسالك» (سلیمانیه، لالا اسماعیل: ۱۰۴) از عبدالرحمان هبری (م ۱۰۴۱) است. متن کامل آن را Sevin ilgulen در مجله پژوهش تاریخ (۱۹۷۵) چاپ کرد.

برخی از آثار ترکی، از جمله کتاب «مرآت الحرمین» صبری پاشا به فارسی ترجمه و چاپ شد.

هدف این مقاله آن است که فهرستی از آنچه در این حوزه، طی دوره تسلط ترکها بر حجاز نوشته شده، تنظیم نماید؛ زیرا به هر روی، این ادبیات مشترک مذهبی است و در کنار آثاری که در ادبیات حج، به فارسی نوشته شده، می‌تواند مجموعه کامل‌تری را در این زمینه، به عنوان میراث جهان اسلام، به خصوص بخش غیر عربی آن، ارائه کند.

۱. کتابهای مناسک

کتابهای مناسک در ادبیات حج عثمانی، حجم زیادی را به خود اختصاص داده است، چرا که این بخش، بیش از هر بخش دیگر، مورد نیاز مردم در انجام مناسک و اعمال حج بود. هدف اصلی این کتابها، که عمده‌اش به زبان عربی نوشته شده، روشن کردن فرایض دینی حجاج بوده است. برخی از این کتابها همراه با بخش زیارات نشر یافته و بخشی منحصر در همان احکام فقهی است. برای نمونه، کتاب «رسالة في مناسک الحج و زیارة قبر النبوی» از محمد بن حمزه آماسیالی

«هر کسی با نیت حج و عمره، از مسجد الاقصی احرام بپوشد، مانند آن است که از مادر متولد شده است».^۲

از میان کتابهای مناسک، چند کتاب اصلی بود که دیگر آثار از روی آنها نوشته می‌شد. آثار اصلی عبارت بودند از:

مناسک حج، از یوسف سنان افندی. بهجة المنازل، از محمد ادیب بن محمد درویش. از این دو اثر نسخه‌های فراوانی موجود است. آثار دیگری که زیاد استفاده می‌شد مناسک جامی، دهلوی و سندی بود که به ترکی عثمانی ترجمه شده و شهرت زیادی به دست آورده بود. کتاب مناسک جامی در سراسر عثمانی موقعیتی ویژه داشت و تا اواخر دوره عثمانی مورد استفاده بود. از این اثر، نسخه‌های فراوانی در دست است.

کتابهای مناسک، برخی مفصل و برخی کوتاه بود. در این اواخر بیشتر این آثار کوتاه شد تا بیشتر مورد استفاده قرار گیرد. آثار بسیاری از این مناسک نیز به مرور از میان رفت و دلیل آن، استفاده در طول سفر بود که سبب می‌شد تا آنها از میان برود و مندرس

برخی از این کتابها، اعمال و احکام زیارت قدس و خلیل الرحمان را نیز دارد. در واقع برای عثمانی‌ها چهار نقطه مقدس بود: قدس، الخلیل، مکه و مدینه. که سلطان مراد سوم، سالانه سه و پانصد فلوری صره برای این چهار نقطه می‌فرستاد.^۱ قدس در دوره عثمانی سخت مورد توجه بود و برخی سفر زیارت حج را از آنجا آغاز می‌کردند. زمانی که کاروان استانبول به شام می‌رسید و در آنجا توقف می‌کرد، کسانی در این فاصله، برای زیارت به مسجد اقصی می‌رفتند و آن را زیارت می‌کردند. به همین دلیل، آثاری هم در باره تاریخ قدس و زیارات آن در میراث عثمانی برجای مانده است؛ برای نمونه، می‌توان به این آثار اشاره کرد:

مناسک قدس مبارک، دانشگاه مرمره، الهیات، عمومی، ش ۲۳۴۰

قدس شریف مناسکی و نیچه زیارتلر، کتابخانه سلیمانیه، یازما باغیش‌لر، ش ۲۴۱۱/۳

مناسک خلیل ابراهیم علیه السلام، مسلح یوسفی، کتابخانه سلیمانیه، یازما باغیش‌لر، ش ۳۷۲۳/۳

شهرت يك حديث میان ترکها سبب اهمیت قدس میان آنان شد و آن این بود که

۱. تاریخ عاشق پاشازاده، ص ۱۹۶

۲. کنز العمال، ج ۱۲، ص ۲۸۸، ش ۳۵۰۷۱

انتخاب می‌شد، چنین بود:

«مسالك في المناسك»، «بهجة المناسك»، «جامع المناسك»، «لب المناسك و نفع المسالك»، «منهج السالك و صراط المسالك»، «مناسك الكبرى»، «مناسك الوسطى»، «مناسك الصغرى»، «منية الناسك في خلاصة المناسك». «تحفة المسلمين في مناسك حجاج المسلمين»، «جامع المناسك على أحسن المسالك»، «اسرار مناسك حج شريف»، «منظومه در مناسك حج» و...

شود. برخی از آنها به قدری پاره شد که امکان بازنویسی و تصحیح آنها نیست.

فقه مقبول عثمانی‌ها، حنفی بود و کتابهای مناسک بر اساس فقه حنفی نوشته می‌شد. با این حال، نسخه‌هایی از آنها برجای مانده که برخی از آنها بر اساس مذهب شافعی یا مذهب شیعه و یا مذاهب چهارگانه نوشته شده است.

مناسك الحج، از نور الدین جامی، نسخه ایاصوفیا، ش ۴۲۰۹. (گویا بر اساس مذاهب چهارگانه نوشته شده بود).

فقه المناسك على مذهب الإمام المالك، الوارتسی قَدُور.

اهمیت مناسک چندان بود که گاه در شکل ساده به عنوان «کتاب حج» به دانش‌آموزان در مراحل ابتدایی تدریس می‌شد. در اواخر عثمانی، ضمن حرکت تجدید و احیا، چندین کتاب در این زمینه منتشر شد. از آن جمله «زمان مزه» و «مشروطیت مزه مناسب مناسک حج» توسط بکر صدقی (استانبول، مطبعة ابوالضیاء، ۱۳۲۹ق.) نوشته و چاپ شد. کتاب دیگری با عنوان «احیای حج» که در سال ۱۸۷۳ م. چاپ شده است.

عناوینی که برای کتابهای مناسک

همان‌گونه که در عناوین پیشگفته آمد، برخی از کتابهای مناسک، منظوم است؛ از جمله می‌توان به کتاب «منظوم مناسک حج» اشاره کرد که مؤلف آن را نمی‌شناسیم و در سال ۱۱۸۳ نوشته شده و نسخه آن در سلیمانیه، حاجی محمود افندی، ش ۶۴۰۵/۱ موجود است. اثر منظوم دیگر با نام «مناسک حج کامل» که در قرن نوزدهم، در چهل برگ، در سال ۱۸۴۵ نوشته شده و در موزه تسویقایی سرای به شماره A ۳۵۴۶/۲۸۰ نگهداری می‌شود.

نگرش برخی از این آثار صرفاً فقهی است و برخی جنبه عرفانی و معنوی دارد؛ از جمله «مناسک الحج معنویه» است که نویسنده آن، محمد شرف‌الدین بوده و در سلیمانیه، یازما باغیشلر، ش ۴۳۰۸/۱ نگهداری می‌شود.

علاقه به تصوف در حوزه عثمانی سبب استفاده از آثاری مانند «مناسک جامی» بود که خود مؤلف به عنوان یک صوفی مشهور شناخته می‌شد.

از کهن‌ترین آثار مناسک، «مناسک حج» محمدبن محمد خواجه پارسا (م ۸۲۲) رئیس صوفیان نقشبندی است که قبر او در بقیع مورد توجه عثمانی‌ها بود. نسخه‌هایی از

گذشت که در عثمانی، علمای دین از کتابهای عربی استفاده می‌کردند. توده مردم ترکی می‌خواندند و گهگاه آثاری به فارسی هم نوشته می‌شد. برای نمونه «کتاب فی مناسک الحج» از محمدبن محمد عیتاب (م ۷۹۰) است که به ترکی نوشته شده و در کتابخانه کوپریلی، محمد عاصم بیک: ش ۱۱۶ موجود است و ۱۳۹ برگ دارد.

گاهی عنوان عربی انتخاب می‌شد اما محتوا ترکی بود. مانند «کتاب مناسک الحج عن الغیر» که نام عربی است اما کتاب به زبان ترکی است. مؤلف آن سنان افندی و نسخه آن در کتابخانه سلیمانیه، یازما باغیشلر ش ۱۰۰۳، موجود است.

از این آثار، یک نمونه نیز اثر فارسی در مناسک با نام «مناسک حج» است که در کتابخانه سلیمانیه، لالا اسماعیل: ۱۰۲ نگهداری می‌شود. بسا این نسخه از مناطق فارسی زبان به این کتابخانه منتقل شده باشد. گاهی هم عنوان کتاب به زبان ترکی انتخاب می‌شد؛ مانند کتاب «مناسک حج رساله‌سی» از سنان الدین محمدبن یوسف که نسخه آن در ۱۰۴ برگ در سلیمانیه، حاجی محمود افندی: ش ۱۰۵۸ نگهداری می‌شود.

نیز پراخته‌اند. در بخش آداب حج آموزش‌های ویژه سفر به حاجیان داده می‌شد؛ مانند اینکه: حاجی در سفر حج باید چگونه دوستانی را برگزیند. چه چیزهایی را برای حفظ سلامت خود رعایت کند. چگونه وارد اماکن مقدس، به خصوص مسجدالحرام و مسجد النبی شود. چه دعاهایی را بخواند و....

نویسنده در مقدمه اثرش یادآور می‌شود که هدفش از نگارش کتاب چیست و برای مثال تصریح می‌کند که نسخه پیشین از میان رفته است - شاید در راه حج - و اکنون بار دیگر آن را تحریر می‌کند و یا این‌که مثلاً به ترکی نوشتیم تا مورد استفاده عموم مردم قرار گیرد و....

اکنون برای نمونه، بخشی از متن ترکی مقدمه کتاب «منازل الطريق الی بیت الله العتیق» را که همزمان، مناسک و منازل حج است، نقل می‌کنیم. مؤلف در برگ ۲- آ می‌نویسد:

«وقتی که الله تعالی بو ضعیف و مقصر قولونا محضا فضل احسانندن بیت شریفینین زیارت اتمسون روبا قلوب بعلاه حجة الاسلام نیجه حجا دخی میسر ای لدو و ساکن حرم شریفی و جیرانی

مناسک حج، در سلیمانیه، حکیم اوغلو: ش ۷۲۵ و سلیمانیه، بغداد یازما باغیشلر: ش ۸۷۷ موجود است.

تلفیق مناسک و فضایل حرمین نیز در برخی از این آثار رعایت شده که از جمله می‌توان به کتاب «مجامع المناسک فی نسک الحج و فضائل الحرمین» از رحمت‌الله‌بن خلیل‌الرحمان اشاره کرد که در سال ۱۲۸۹، در استانبول به چاپ رسیده است.

باید توجه داشت که مقصود از مناسک، تنها احکام مربوط به فریضه حج است، اما احکامی نیز وجود دارد که به نوعی مربوط به حرمین و مسائل خاص آنها است. در این مورد هم آثاری وجود دارد. برای نمونه احکام مربوط به تجدید بنای کعبه و اصلاح و تعمیر آن و دیگر امکنه مقدس است. احکام این مسائل را گاه در کتابهای تاریخ ابنیه و اماکن می‌آوردند. نمونه دیگر، احکام ساختن بنا در منا و یا اجاره خانه در مکه و حتی احکام سدانه البیت است. نماز در کعبه و یا حج اکبر نمونه‌های دیگر از این دست است. در آن دوره، در بیشتر این زمینه‌ها، کتابهایی نوشته شده که بیشتر به زبان عربی است.

در مقدمه آثار مناسکی، به آداب حج

قطعی مهم و کثیر الوقوع اولان مسائل
ذکر اولوندو.»

نویسنده این اثر ناشناخته است اما در
جایی از کتاب، خود را عبدالقادر می نامد.
نسخه آن در سلیمانیه، ایاصوفیا: ك ۱۴۶۹،
برگهای ۱-۱۶۳ موجود است.

به طور معمول پس از مقدمه، ابواب
اصلي احکام حج آمده است: واجبات حج،
نیت، احکام عمره، میقات، تعریف احرام،
ادعیه، اوصاف بیت الله الحرام، مشاعر
مقدسه، حج تمتع و انواع دیگر آن.

در کتابهای مناسک، گاه نام مؤلف درج
نمی شود که دلایل مختلف دارد؛ یکی
تواضع مؤلف است. دلیل دیگر آن است که
بسیاری از این مناسک شهرت زیادی داشته و
معروف اند و به همین دلیل نیاز به ذکر نام
مؤلف در آن نبوده است.

برخی از کهن ترین کتابهای مناسک که
ترکی است، عبارت است از «مناسک الحج»
سنان الدین یوسف المکی (م ۹۸۹) که
نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملی از میر موجود
است.

اکنون به معرفی برخی از مناسک‌های
ترکی و عربی رایج در عثمانی و شناساندن
نسخه‌های آنها می پردازیم:

اولانلاردان ایلدی، اشته مسائل حجون
مشکلات بیزه محال اولوپ کثرت و
ممارست ایله و موادی نسک‌لری
مشاهده اتمکل «الخبر لیست کالمعاینه»
و جمله مناسک کتابلرین ییرم یلدان
دخی زیاده مقدار تتبع ادیب اتقان اوزره
اذعان اولماک میسر اولدو و واجب
اولدو. بو نعمتین شکرانه‌سی ایچون
اخوان مؤمنین واضح اولماغی و البیان
مناسک کتابلرین جمع اتمک لسان عربدن
ترکی اوزره عمومی ناسک هر
طایفه‌سینه افهامی چون الحمد لله که
لسان عرب اوزره احیاء الحج و
قرّة‌العیون اولدوغو اکی مناسک کتابلر
معتبردن زبده‌سین اخذ ادیب جمع میسر
اولدو، لکن هر کس عرب‌جا بیلمیوپ و
بیلنده اکثر مسائل حج عقل اتفاق فهم
اتمیوپ کنندی غلط اتیگوندن غیر
نیجه‌لری ده غلط اتروپ حجنا نقصان
ورورلر، زیرا بو حج علمی آله‌التمام
بیلکم مکده مجاور اولوپ مجموع
مناسک‌لری تتبع و موادی نسک‌لری
مشاهده اتمکله اولور. بس لازم اولدو
کی ترک‌چده علی الاختصار مناسک جمع
اتمک عموم الناس مفید اولماغ ایچون بو
رساله معتمد کتابلردان اخراج ادوپ

«مناسک حج طوفی» و نام دیگرش
«کتاب مناسک الحج بالترکی»، از احمد
سلانیکلی، سلیمانیه، ایاصوفیا: ش ۱۴۷۳

«هذا الكتاب، مناسک الحج»، از سال
۱۰۳۹، سنان افندی، سلیمانیه، لاله‌لی: ۱۱۸۶
«تکملة المناسک»، ایوب صبری پاشا
ابن احمد ارومیه‌لی، سلیمانیه، دکملی بابا:
ش ۱۱۰

کتاب پیشگفته از چندین اثر مناسکی
عربی و ترکی اقتباس شده و مشتمل بر ادعیه،
زیارات، قصه‌ها، شرایط و فرایض حج است.
توسط مکتبه الفنون البحریه، به سال ۱۸۷۵
در استانبول، در مطبعه یحیی افندی چاپ
گردیده است.

«مناسک الحج»، سید حسین (م ۱۱۷۰).
سلیمانیه، حاجی محمود: ش ۱۹۱

«مناسک الحج»، از صلحی، کتابخانه
ملت، شرعیه، ش ۴۴۵. این اثر، منظوم و کوتاه
است که آن را در حجاز سروده و مشتمل بر
۶۷ بیت می‌باشد و ضمن برگه‌های ۲۴ - ۲۱،
شماره یاد شده، درج گردیده است. احکام
حج، ابواب مکه و منازل میان اسکدار و مکه
در آن آمده است.

«مناسک المسالك»، از عبدالرحمان
هبری، سلیمانیه، لالا اسماعیل: ش ۱۰۴

«رسالة في مناسک الحج»، محمدبن
عبدالقادر الحنفی، سلیمانیه، عاشر افندی،
ش ۱۲۱ (در پایان این کتاب شرحی از مسیر،
از مصر به شام و از شام به مکه درج شده
است).

«کتاب الابتهاج في مناسک الحاج»،
عبدالغنی بن اسماعیل بن عبدالغنی النابلسی،
سلیمانیه، اسعد افندی، ش ۳۶۰۷ تاریخ
کتابت، سال ۱۱۴۳

«منظومه فی مناسک الحج»، مرالی
البختی، سلیمانیه، عاشر افندی: ش ۱۲۳،
چهل برگ دارد و در آن نقشه‌ها و تصاویری
چند درج شده است. زبان آن ترکی میانه و
اندکی دشوار می‌باشد. واژه‌های فارسی و
عربی فراوانی در آن آمده و در مواردی، از
شعرهای فارسی استفاده شده است. تصاویر
آن مربوط به اماکن مقدس و برخی از
حوادث مهم تاریخ اسلام می‌باشد. نویسنده
اشعاری از جامی و محیی لاری در اثر
خوبش درج کرده است. گفتنی است
صاحب کتاب، منظومه‌اش را پیش از سفر
حج سروده است.

«کتاب المناسک»، سلیمانیه، قلیچ علی
پاشا، ش ۸۱۵/۲ (همراه با زیارت قدس و
مقدمه‌ای مفصل به زبان ترکی عثمانی).

سخن می‌گوید که مفصل و جالب است. «کتاب احوال حج بیت الله الحرام و انواعه و دعائه»، سلیمانیه، یازما باغیشلر، ۱۲۳۳. در این کتاب نقشه جالب موجود است.

«رسالة مناسك الحج»، قاضی احمد مختار افندی الگیریدی (قاضی مصر)، سلیمانیه، عاشر افندی، ش ۲۱۲ «مناسك الحج»، غباری (م ۹۷۴)، کتابخانه ملت، ش ۸۲۰. این اثر نخستین کتاب مناسک منظوم می‌باشد. نویسنده همراه سلطان سلیمان به عراق آمده و کتاب دیگری با عنوان «کعبه نامه» به سلطان تقدیم کرده است.

«رسالة مکیه»، از فوری (م ۹۷۹). نسخه این کتاب با نام «رساله فی مناسک» در سلیمانیه، شهید علی پاشا: ش ۲۸۲۸ موجود است. وی همراه سلطان سلیمان به نخجوان رفت. او در مدرسه سلطانیه مدرس بوده و در حالی که در شام به قضاوت اشتغال داشت، درگذشت. وی در ۳۱ سالگی از اسکندریه به بندر سوئز سپس به جدّه - مکه و مدینه رفت و این اثر را به عنوان راهنمای حج در همان سفر نوشت. این اثر به لحاظ ادبی ارزشمند می‌باشد.

این شخص میان سالهای ۱۰۱۲ تا ۱۰۶۹ (دوران محمد چهارم) می‌زیسته است. در باره این کتاب مقاله‌ای در مجله پژوهش‌های تاریخی، ش ۶ (اکتبر ۱۹۷۵) چاپ شده است. نویسنده مدرّس بوده و نیز در شهر ادنا منصب قضاوت داشته است.

برخی از کتابهای مربوط به حج، که به طور معمول مشتمل بر احکام و مناسک حج می‌باشد، کتابهایی است که باید به آنها عنوان دلیل، رهبر، دعا و آداب داد. این گونه آثار در ترکیه جدید متحول و فراوان شده اما در دوره عثمانی هم نمونه‌هایی داشت؛ از جمله:

«رسالة متعلق به حج»، کتابخانه ملت، علی امیری: ش ۴۴۹، از سال ۱۲۶۱ ق.

«دلیل الحج فی مناسک الحج»، اسماعیل حقی حافظ دیوریکی، کتابخانه دانشگاه مرمره، بخش عربگیری، عمومی: ش ۱۸۱۴ «اسرار مناسک حج شریف»، چاپی از یونس وهبی، استانبول، ۱۳۱۸ ق.

«احیاء حج»، احمد رفعت افندی، مطبعه عامره عثمانی، ۱۲۵۰ ق.

«مناسک الحج»، سلیمانیه، دارالمثنوی، ش ۱۳۲. در این کتاب پس از گفتن: «اما بعد»، پیش از آغاز مناسک حج، از وظایف حاجی

مسجد الحرام»، ملاعلی القاری (م ۱۰۱۴)،
سلیمانیه، عاطف افندی، ش ۲۸۲۴.

۲. کتابهای منازل

حج در دوره عثمانی، نوعی حج‌گزاری
منظم بود و حجاج مسیری تعریف شده و
مشخص داشتند. در هر سال، یک کاروان
دولتی با نام صُرَّة همایون، آماده حرکت شده
و با طئی منازل مشخص، راه تا مکه را
می‌پیمودند. مسیرهای آن زمان حج، هفت
عدد بود؛ شام - مکه، مصر - مکه،
عدن - مکه، عمان - مکه، لحسا - مکه، بصره
- مکه، و بغداد - مکه.

در دوره عثمانی، صرَّة همایون؛ یعنی
همان کاروان دولتی، حرکت خود را از
اسکدار آغاز می‌کرد و شش ماه طول
می‌کشید تا به مکه برسد؛ از استانبول به قونیه،
انطاکیه، حلب، شام و سپس مدینه و بعد به
مکه می‌رسید. قافله مصر و شام و بغداد،
قافله‌های رسمی بودند.

کاروان صرَّة همایون از دوازدهم رجب
حرکتشان را آغاز می‌کردند. این وضعیت تا
سال ۱۲۸۱ قمری ادامه داشت.

پس از آن‌که مسافرت با کشتی رواج

کتابهای چاپ شده در موضوع مناسک،
به زبان ترکی و به خط ترکی عثمانی:

«مناسک حج شریف»، شیخ مصطفی
نیازی (استانبول، تقویم خانه عامره، ۱۲۷۲).

«ادعیة زیارت مدینة طیبه»، چاپ
سنگی، محمد بیک مطبعه‌سی، ۱۳۲۳ق.

«رسالة دلیل الحرمین»، ابراهیم قدوم،
چاپ سنگی، ۱۲۹۰ق.

«رسالة میقات»، مصطفی صفوت،
استانبول، مکتبه فنون شاهانه مطبعه‌سی،
۱۲۸۵ق.

«منافع الحجاج»، مصطفی حمدی
پاشا، مطبعه عامره، استانبول، ۱۲۸۰

«مناسک حج شریف»، استانبول،
شرکت صحافیه عثمانیه، ۱۳۱۶ق.

«مناسک حج شریف»، شیخ محمد
حافظ مراد نقشبندی، ۱۲۷۳ق.

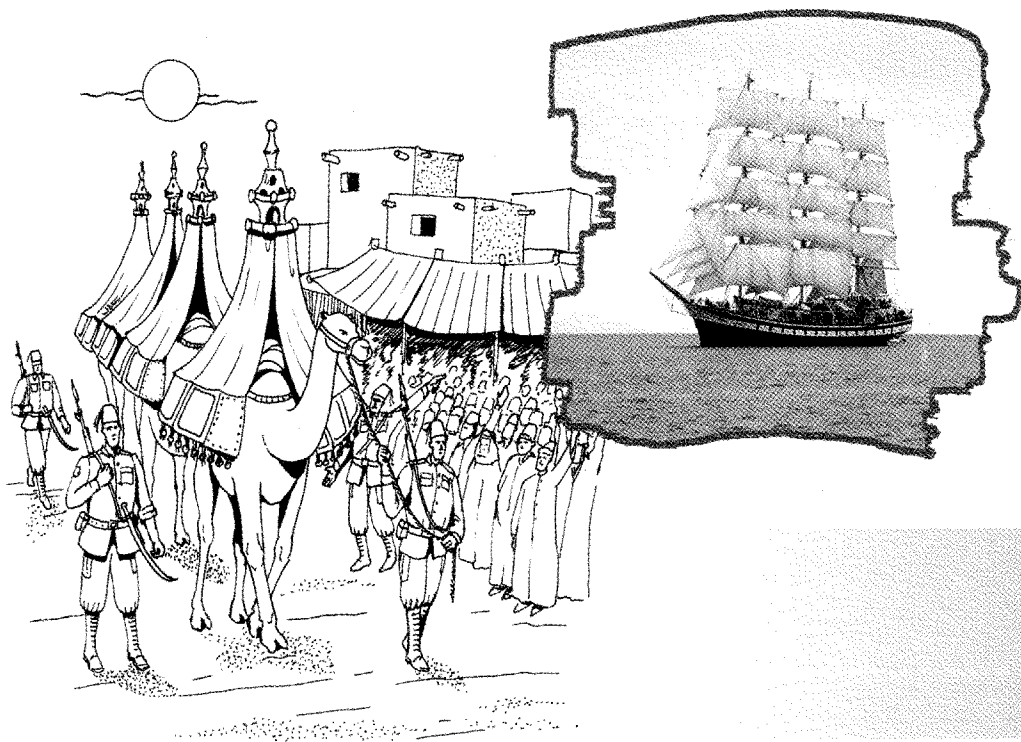
«دلیل الحج»، کدخدای زاده الحاج حسن
فهمی، استانبول، سنگی، ۱۳۲۷ق.

برخی رساله‌های فقهی که به نوعی به
مکه مربوط می‌شود؛ مانند:

«رسالة فی بیان صحّة الاقتداء بامام
مسجد الحرام»، عبدالعظیم مکی، (سلیمانیه،

اسعد افندی: ۸۵۸)

«رسالة فی جواز صلاة الجنائز فی

«سیاحتنامه حجاز» از سلیمان شفیق بن علی کمال، از سال ۱۳۰۸/۱۸۹۰ مشاهده می‌کنیم. سلیمان شفیق از صاحب منصبان عثمانی بوده و کل آغاسی در ارتش عثمانی؛ یعنی فرمانده لشکر توپخانه بود. این اثر مهمی است که تاکنون به خط عثمانی مانده و به ترکی لاتینی برگردانده نشده است.

زمانی که راه آهن شام - حجاز ساخته شد؛ یعنی از سال ۱۳۲۸ = ۱۹۰۸ صرّه به

یافت، حجاج مصری با کشتی می‌رفتند که راه کوتاه‌تر می‌شد. به همین دلیل دیرتر حرکت می‌کردند. به سخن دیگر از سال ۱۲۸۱/۱۸۶۴ صره همایون؛ یعنی هدایایی به وسیله کشتی می‌فرستادند. مسیر از استانبول به بیروت و از آنجا به شام می‌رفت. از شام تا مدینه و مکه همان مسیر معمولی را طی می‌کرد.

نمونه این‌گونه سفرنامه را در

اطراقگاه‌ها مزکریت بیشتری داشت و به صورت نوعی بازار برای تأمین مایحتاج حجاج نیز عمل می‌کرد. به همین دلیل، اطراق‌گاهها، معمولاً جای‌های معمور و آباد بود. نمونه‌های دیگر از این اطراق‌گاه‌ها، ازنیق، ادنا، حلب و معان است.

در کتابهای منازل، آگاهی‌های مربوط به اطراقگاه‌ها بیش از نقاط دیگر است.

باید توجه داشت که اصطلاح «منازل» از قدیم در کتابهای جغرافیایی در تمدن اسلامی وجود داشت. در واقع، دانش منزل‌شناسی که در اصل برگرفته از سفر حج بود، از ابتدا در درون تمدن اسلامی بالید. برای مثال سفرنامه ناصر خسرو شرح سفر او به حج و سفرهای حاشیه‌ای است. اندک اندک شرح منازل و فواصل شهرها و مناطق، جدی‌تر شد. در فرهنگ عثمانی، که ادامه همان فرهنگ است، حج همچنان موقعیت بالایی داشت و دانش منزل‌شناسی هم موقعیت ویژه خود را دارا بود.

گفتنی است یکی از جهات اهمیت منازل، اهمیت آنها از دید برید و نامه‌رسانی؛ اعم از دولتی و خصوصی بود. در بسیاری از این منازل، علاوه بر کاروانسراها، پاسگاه‌هایی برای حفاظت از کاروانها و نیز

وسیله راه آهن فرستاده می‌شد. صره از استانبول به قونیه و از آنجا به حلب، از حلب به شام و از شام به مدینه می‌رفت. رفت و برگشت این سفر با راه آهن، از استانبول تا مدینه و بازگشت به استانبول، سه و ماه و ۲۵ روز طول می‌کشید. در باره این دوره، به جز اسناد صره، سفرنامه‌ای نداریم و خاطرات اندکی از آن باقی مانده است.

بعد از باب شدن سفر با هواپیما، دیگر کسی سفرنامه‌ای که در آن ذکر منازل را کرده باشد، ننوشته است!

آثاری که در باره منازل نوشته شده، سفرنامه‌هایی است که طی کنندگان این مسیرها نوشته‌اند و هدفشان راهنمایی حجاج بوده است. نام این‌گونه کتابها، منازل و یا مراحل است. در این راه‌های طولانی، توقفگاه‌هایی وجود داشت که کاروان می‌ایستاد و نویسندگان این کتابها مطالبی در شرح این توقفگاه‌ها می‌نوشتند.

پس از هر چند توقفگاهی، محل‌های اطراق بوده که کاروان چندین روز در آنجا می‌ماند؛ مانند قونیه یا خود دمشق که گاه از ده روز تا بیشتر، کاروان در آن نقطه می‌ایستاد تا استراحت کافی کرده و علاوه بر کاروان‌های محلی به کاروان اصلی ملحق شوند. این

میان می آید. بحث از آب و هوا و نیز مشخصات مسیر و راه و این که تنگ است یا خوب است، به دست می دهد. نام قبایل، خوراک مردم، گیاهان آن ناحیه، مسائل سیاسی، حاکم آن دیار و... نمونه های دیگری از آگاهی هایی بود که در این گونه کتابها می آمد. برخی از این آگاهی ها می توانست نیازهای مادی حجاج را برآورده کرده و به آنان تعلیم دهد که در هر منزل می توانند چه نوع کاری را انجام دهند و چه نیازهایی را برآورده سازند. وجود یا عدم کاروانسرا نیز به طور معمول در این آثار قید می شد.

به طور کلی توجه دادن به مشکلات خاص در طول مسیر، یکی از اهداف اصلی این گونه آثار بود که زائر باید خود را در برابر آنها آماده می کرد.

بیشتر این آثار به زبان ترکی نوشته شده؛ زیرا زبان مردم ترکی بوده و هدف آنان راهنمایی این مردم بوده است. به علاوه، بیشتر آنها در طول مسیر نوشته شده و همراه آنان بوده است، به همین دلیل بسیاری از این نسخه ها که باقی مانده، آثار استفاده مکرر از آنها را حتی در سفرهای بعدی ملاحظه می کنیم. بیشتر آنها در قطع کوچک هستند و

برید وجود داشت که به آن دربند می گفتند. آثاری که در باره منازل نوشته می شد، چون جنبه راهنمایی داشت، بسا احکام فقهی و مناسک هم در آن نوشته می شد؛ به طوری که فصل خاصی به مناسک اختصاص می یافت.

مراحل و تفاوت آنها با یکدیگر، گاه با تعیین ساعت حرکت میان دو منزل و ذکر نام هر مرحله و منزل نوشته می شد.

به طور معمول، ادبیات نگارش آثار منازل آن است که ابتدا علت تألیف کتابش را بیان می کند، سپس توضیح می دهد که برای چنین سفری طولانی چه وسایلی را باید تهیه دید و چگونه باید خود را آماده ساخت. پس از پایان یافتن تذکرات، از منزل نخست که اسکدار است بحث آغاز شده و سپس در هر منزل، از وضعیت کلی آنجا، از مسجد، مقبره و زیارتگاه و تکیه و بناهای تاریخی یا هر چیز استثنایی و قابل توجه که دارد، سخن به میان می آید. به طور معمول وقتی در باره این قبیل اماکن بحث می شود، تاریخچه ای از آنها به دست می دهد و در ضمن توصیه به زیارت آن مقابر می کند. گاه در باره مردم و ویژگی های آنها، محصولات آنجا یا هر چیز دیگر که جلب توجه کند نیز صحبت به

پای اسب، پای شتر، یا پای آدم تعیین می‌کرد.

به‌طور کلی، برخی از این آثار بسیار مجمل است؛ به‌طوری که فقط ساعت و نام منزل را می‌آوردند، اما برخی دیگر مفصل بوده و حالت سفرنامه‌ای تفصیلی پیدا می‌کند.

برخی از آن‌ها به‌طور کامل مسیر از استانبول تا مکه را دارد، اما برخی دیگر اختصاص به برخی از مسیرها؛ مثلاً راه قدس - مدینه، راه شام - مدینه و یا... دارد. این مطلب بستگی به عوامل متعددی دارد.

روشن است یکی از فواید جانبی این‌گونه آثار، ارائه کردن آگاهی‌های جغرافیایی از شهرها، روستاها، راهها، کوه‌ها، چشمه‌ها، آب‌ها و غیره بود. مسأله آب به‌خصوص در فاصله میان شام و مکه، بسیار اهمیت داشت و به همین دلیل در این باره که آب و چشمه در آنجا هست یا نه، حساسیت خاصی وجود داشت. این مسأله به‌خصوص میان استانبول تا انطاکیه زیاد مطرح نبود اما بعد از آن، از حلب به این سو، آب مهم‌ترین مسأله می‌شود.

به هر روی این آثار در حال حاضر، منبعی برای شناخت این مسیرها و شهرها و

شاید دلیل آن این بوده که همراه اشخاص باشند و جای زیاد نگیرند.

به این‌گونه کتابها، به جای منازل و مراحل، گاه مسافت و مسیر هم گفته می‌شد. برای نمونه، نام یکی این کتابها، «کتاب مسیر شوق الأنام إلى الحج» بود.

سبب اندک بودن تعداد کتابهای مراحل و منازل آن بود که راه کاروان مشخص بود و نیاز به نوشتن بیش از آن در این باره نبود. با این حال، چون بسیاری از زائران، در عمر خود یک بار به حج مشرف می‌شدند، علاقمند بودند تا فهرستی از منازل و مراحل بدانند؛ به‌خصوص این کتابها، برای کسانی که بنا داشتند از نیمه راه به کاروان دولتی بپیوندند، یا احیاناً عقب می‌افتادند و می‌خواستند محاسبه کنند که کی و در کجا می‌توانند به کاروان ملحق شوند، فایده‌بخش بود. کاروان‌های کوچک محلی، می‌بایست از زمان رسیدن کاروان به اولین نقطه‌ای که می‌توانند به کاروان دولتی ملحق شوند، آگاهی داشته باشند.

بحث مسافت و واحدهای اندازه‌گیری هم مطابق مرسوم صورت می‌گرفت. واحد ساعت، یکی از رایج‌ترین واحدهاست که البته گاه به حسب آن، مسافت را به فرسنگ،

روستاهای آن نواحی است.

برخی از این آثار چندان پر استفاده بود که از آن‌ها نسخه‌های مختلفی مانده و آشکار است که کسانی از آنها رونویسی می‌کردند تا در سفر همراهشان باشد.

یک مسیر کامل از اسکدار تا مدینه منوره بر اساس کتاب «منازل الحج» (نسخه کتابخانه سلمانیه، بخش مهر شاه، ش ۱۵۰) چنین است:

اِسْکُدَار، قَرْتَال، کَکْیُوزِه، هَرَسْک، اِزْنِیق (اطراق‌گاه)، لَفْکَه، وزیرخان، اِسْکِی شهر، سید غازی، خسروپاشا، بُولوآدین، اسحاق‌لو، آق شهر، اِلْغین، لادیک، قونیه (اطراق‌گاه)، اِسْمیل، قره‌بیگا، اِرْکلی [اِرِیلی]، اولوقشلا، چیفته‌خان، رمضان‌اوغلو، یایلاسی، چاقط‌خانی، اَطْنا [ادنا]، مِسیس، قورت‌قولاغی، پائیس، بَلَن، انطاکیه (اطراق‌گاه)، زنباقیه، شعور، مزق، حما، حمص، ایکی قاپولو، تَبْک، قُدَیْفَه (قطیفه)، شام شریف (اطراق‌گاه)، ترخان‌خانی، مُضْیِرَب، مُفْرَق، عین الزرقاء، بَلْقَه، قطرانه، بوت قورُسی، عنزه، قلعه معان (اطراق‌گاه)، رأس‌العقبه، صحرای جقیمان، قلعه اشملر، صحرای قاع، عاصی خرما، مقابر، قلعه حیدر، برکه معظمه، دار الحمراء، مداین

صالح، قلعه عُلا، صحرای مطران، ایکی قاپولو، مدینه اشمه‌سی، نخلتین، دارالقرار مدینه منوره.

به صورت معمول، کاروان دولتی از قدس نمی‌گذشت، اما به دلیل آن‌که برخی از افراد در طول مسیر به زیارت قدس هم می‌رفتند، برخی از این آثار، مشتمل بر شرح منازل مسیر قدس نیز هست.

گاه مسیرهای خاصی، حالت فرعی و اصلی پیدا می‌کرد و به همین دلیل، منازل متفاوت می‌شد. برخی از نویسندگان این منازل، مراحل مختلف فرعی و اصلی را در آثار خود شرح می‌دهند. این تغییر مسیر میان شام و اسکدار بیش از مسیرهای دیگر است. در برخی از اوقات، به دلیل بروز مشکلاتی خاص، مسیر کاروان دولتی در حد محدودی عوض می‌شد. این مشکلات به عدم وجود امنیت باز می‌گشت، گرچه معمولاً همراه کاروان دولتی، نیروهای نظامی زبده‌ای وجود داشتند که از کاروان محافظت می‌کردند. به هر حال، باید تاریخ‌های ورود به منازل معین باشد، به خصوص در شام که جشن‌های خاصی برگزار می‌شد و ممکن نبود که از آن تخطی شود.

همین‌طور، گاه کاروان، به دلایل

منازل، منظوم است و ارزش ادبی ویژه خود را دارد؛ برای نمونه می‌توان «دلیل المناهل و مرشد المراحل» از مصطفی بوسنوی (سلیمانیه، بغدادلی وهبی، ش ۱۰۲۴) نام برد. در برخی از این آثار، عناوین کتاب به فارسی نوشته شده که «رساله در بیان منازل مكة المکرمة» (سلیمانیه، مهرشاه سلطان: ۴۴۶) از این نمونه است.

● «دلیل المناهل و مرشد المراحل» نمونه خوب از آثار منازل است که مسیر صرّه مصر را توضیح می‌دهد. (سلیمانیه، بغدادلی وهبی ۱۰۲۴).

در باره مسیر قدس، کتابی است با عنوان ● «منازل الطريق الی بیت الله العتیق» نوشته عبدالقادر (و شاید با تخلص قادری)، سلیمانیه، ایاصوفیه: ک ۱۴۶۹، سال ۱۰۵۶/۱۶۴۶) و این کتاب نمونه‌ای جامع و مشهورترین اثر در بیان منازل حج بوده است. در بخش اول، توصیه‌هایی برای حاجیان دارد که از جمله انتخاب دوست و همراه مناسب است.

همراه برداشتن پول کافی، داشتن رفتار مناسب با همراهان، دقت در انجام فریضه نماز، لزوم زیارت قدس و... تذکراتی است که در این کتاب آمده است. قسمت دوم

خاصی، در برخی از مراحل توقف نمی‌کرد و این به دلیل آن بود که وقت‌های تلف شده جبران شود.

با تأسف این کتابها که دیگر نیاز روز مردم نیستند و تنها از طرف پژوهشگران روی آنها باید کار شود، مورد بی‌توجهی قرار گرفته و تا امروز، تا آن‌جا که می‌دانیم، هیچ متنی از آن منازل به ترکی لاتینی ترجمه نشده است. گزارش برخی از آنها در برخی از مجلات آمده است.

باید توجه داشت که اطلاعات معمول در باره راه‌ها، در دفاتر صره، با دقت نوشته می‌شد. این کار امیر صره بود که گزارش تمامی مسیر را بنویسد. بنابر این، جز در حد عمومی و به قصد برآوردن نیاز مردمی که به دفاتر صره دسترسی نداشتند، هدفی برای نوشتن آنها در کار نبود و توسط مردم پیش از حرکت یا در طول راه مطالعه می‌شد.

برخی از این آثار مسیر بازگشت را نیز شرح می‌دهند، هرچند تعداد آنها اندک است.

این قبیل کتابها، معمولاً خالی از ارزش ادبی است، اما گهگاه نمونه‌هایی یافت می‌شود که از نظر ادبی هم بهره برده است.

باید توجه داشت که برخی از آثار

شرحی از منازل میان اسکدار تا شام و سپس مدینه را شرح داده است. این اثر، یکی از بهترین نمونه‌ها است در آثار منازل که نام تفصیلی منازل را در آن ملاحظه می‌کنیم.

اثر یاد شده، مورد استفاده در تدوین برخی دیگر از آثار منازل در دوره‌های بعدی است.

● «مراحل مکه من الشام» نوشته احمد با تخلص جودی (م ۱۷۰۰م)، مدرس مدرسه سلیمان پاشا در ازنیق است. او در سال ۱۱۱۲ به مدینه رفته و آنجا مانده است. نسخه آن را شخصی با نام حافظ عثمان در سال ۱۸۰۳/۱۲۱۸ استنساخ کرده است.

● «تحفة الحرمين» که به سال ۱۰۵۷ / ۱۶۴۴ توسط حاج علی بیک نوشته شده، از جهت تاریخی، یکی از قدیمی‌ترین آثار منازل است که نسخه‌ای از آن در سلیمانیه، ش ۳۸۶ موجود می‌باشد. وی سفر را از اسکدار به شام و از آنجا به مکه دنبال کرده است. این اثر از دید مسیحیان آناتولی و سوریه نیز اهمیت دارد؛ چرا که نام برخی از مکان‌ها را که نام‌های کهنی بوده در آن ثبت کرده است.

● «منازل الحج و مسافة الفج للبعج و البج من غیر اللج» از شیخ الحج ابراهیم

شرح منازل از اسکدار به شام است، قسمت سوم وصف شام، قسمت چهارم از قدس به شام، پنجم از شام به مدینه، ششم از مدینه به مکه، هفتم مدینه و هشتم عرفات.

مؤلف در این کتاب راه‌های دیگر را هم شرح می‌دهد.

● «منازل حج» از قیس الداودی (سلیمانیه، اسعد افندی، ش ۱۸۲۷) کتابی است که مؤلف در سفر خود از استانبول به مصر و از آن‌جا به حج، اطلاعات ارزشمندی در باره مصر ارائه می‌کند.

این کتاب، منازل میان قاهره و مکه را شرح می‌دهد. در آغاز از تاریخ مصر و شرح حال گروه‌ها و قبایل مختلف، همچنین از احوال امیرالحاج، اوقاف، لشکر، کاروانسراهای چرکس سخن می‌گوید. از صفحهٔ چهل و یک آغاز سفرنامه از قاهره به شام و شرح منازل است. وی از تمامی جشن‌ها که در قاهره برگزار شده، سخن می‌گوید. نویسنده موقعیت جغرافیایی تمامی منازل بر اساس طول و عرض جغرافیایی و ویژگی‌های هر یک را توضیح داده است.

● «منازل حما، مناسک حج» نوشتهٔ مصطفی سنائی (نسخه آن در سلیمانیه، اسعد افندی، ش ۲۹۱۷) طی صفحات ۹۰ - ۴۵

این شیوه نگارش بحث را شیرین می‌کند. حکایتش مربوط به حوادثی است که در طول راه شنیده یا رخ داده است. برای هر نقطه‌ای هم، اگر اطلاعات تاریخی دارد، به دست می‌دهد. به هر روی، کتابی پر تحرک و به لحاظ ادبی نیز جالب اما با نثری دشوار است. وی از اسکدار حرکت کرده و به مکه رفته است.

(نسخه در سلیمانیه، عاشر افندی: ۲۴۱ از سال ۱۱۹۱) شرحی است از منازل اسکدار به مکه. لطیف ارمغان متن آن را در مجله «تحقیقات عثمانی» (قرن هیجده، گذرگاه‌های راه حج و منازل) با مشخصات زیر به چاپ رسانده است.

18. yuzuil da Hac yolu guzergahi ve Menziller, A. Latif Armagan. Osmanli Arastirmalar, xx, 2000]

راه حج در آناتولی از راه‌های اصلی گذرگاه دست راست بود. از اسکدار به اسکی شهر، قونیه، ادنا، انطاکیه و شام و از شام دو راه بود؛ یکی به قدس و دیگری به حجاز. از اسکدار به حلب ۲۴۷ ساعت بود. این راه‌ها علاوه بر راه حج، راه پُست، سفرهای مذهبی مسیحیان، تجارت، جنگ و سفرهای معمولی هم بود.

● «حاصل الحج المنازل الحرمین» از سید ابراهیم حنیفی افندی اسلامبولی که در سال ۱۲۰۱ نوشته شده و نسخه آن در کتابخانه سلیمانیه (لالا اسماعیل، ش ۲۲۰) موجود است. در این کتاب، یک طرح شگفت وجود دارد. در آغاز نعت پیامبر ﷺ سپس یک حکایت و آنگاه آشنایی با راه و منازل که همراه با داستانها و حکایت است و

● «کفایة المحتاج الی معرفة منازل الحاج»، نمونه‌ای از کتاب منازل و به زبان عربی است که در کتابخانه سلیمانیه (ایاصوفیه، ش ۱۱۷۵) از عبدالله بن زاهد موجود است.

بیت الله الحرام» (مؤلف مجهول) در کتابخانه سلیمانیه، اسعد افندی، ش ۳۷۶۳ نگهداری می شود.

«طریق الی الحرمین» (نویسنده ناشناخته) در کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه مرمره با شمار ۱۶۶۵۶۰-۸۵ عمومی موجود است.

«الاشارات الی اماکن الزیاره»، از ابن حورانی است که نسخه های متعددی از آن در سلیمانیه موجود است.

«نهجة المنازل» از محمد ادیب بن محمود درویش (سلیمانیه، اسعد افندی، ش ۱۳۳۹). این کتاب به چاپ هم رسیده است (استانبول، ۱۸۱۷). کتاب یاد شده منازل میان اسکدار تا شام و سپس مکه را نوشته است. مؤلف آن، مدرس و قاضی بوده و در سال ۱۱۹۳ به حج رفته و سفرش از ۲۵ رجب تا ۲۰ ربیع الاول؛ یعنی ۲۶۵ روز طول کشیده است. کتاب وی فراوان مورد استفاده محققان قرار گرفته است. برحسب آنچه در آنجا آمده، فاصله مدینه تا استانبول ۱۳۸۲ میل است.

معروف ترین نویسنده در این زمینه ایوب صبری پاشا (م ۱۳۰۸ قمری) است که در اواخر دوره عثمانی برای انجام وظایفی

نمونه دیگر از این دست کتابها، که از شهری از آناتولی - و نه از استانبول - سفرش را آغاز کرده، کتاب «منازل آق حصار الی الشام و الی بیت الحرام» است که مؤلفش را نمی شناسیم. نسخه ای از آن در کتابخانه سلیمانیه (آ. تکلی اوغلو: ش ۹۳۰ موجود است.

کتاب دیگر با عنوان «منازل مدینه، مکه، حرمین» از خلیل بن علی در کتابخانه تیره موجود است که در ردیف وقف نجیب پاشا به شماره ۲۹۷ موجود است.

همچنین کتابی با عنوان «وصف منازل من مصر الی مکه المکرمة و من الشام» از فتحی افندی است. نسخه ای از آن در کتابخانه کوپریلی احمد پاشا با شماره ۳۴۲ نگهداری می شود.

نمونه دیگر از کتابهای منازل، که به چاپ هم رسیده، کتابی است که در باره راه حلب به قسطنطنیه نوشته شده و منازل میان راه را شرح داده است. این اثر البته ربطی به حج ندارد. کتاب یاد شده در سال ۱۳۰۸ در مطبعه استپان در استانبول چاپ شده است. (نام کتاب از «راه طریق حلب به قسطنطنیه» است).

نسخه ای از «رساله فی بیان مواضع

(قاهره: دارالآفاق العربیه، ۱۹۹۹).

کتاب «منازل بحری از اسکدار به شام» در کتابخانه سلیمانیه، مهر شاه سلطان، ش ۳۲۲ به صورت منظوم موجود است. این که مؤلف کدام بحری است، روشن نیست. در منابع، از شش بحری یاد شده است. در باره نویسنده، اطمینان داریم که پس از قرن هفدهم میلادی می‌زیسته است. عبارت نخست آن این است: منازلها از اسکدار به شام شریف، علی الترتیب تحریر و انشا شد.

سفر وی همراه با کاروان دولتی (صرة همایون) از اسکدار به شام بوده اما در دو مورد راه خاص خود را انتخاب می‌کند و از لُفکه، اسکی شهر و انطاکیه - حما مسیرش را بر می‌گزیند.

کتاب دیگری با عنوان «تحفة المنازل کعبه» از حاج سید حسین رضی (م ۱۰۷۵) در کتابخانه کمبریج ش ۲۸۴ موجود است. وی از هیجدهم رجب عازم شام شده و

خاص به حجاز فرستاده شد. وی مؤلف سه جلد کتاب است که از میان آنها «مرآة جزیرة العرب» او در شرح منازل راه است. این کتاب مفصل‌ترین اثری است که در دوره عثمانی در این زمینه و نیز تاریخ عرب و قبایل عربی نوشته شده. در این کتاب راه شام، مصر، عدن، عمان، لحسا و بصره به مکه شرح داده شده است. مؤلف، نظامی و فارغ‌التحصیل نیروی دریایی بوده و به مناصب قائم مقامی، میرآلایی و میرلوائی رسید. وی استاد دانشکده نیروی دریایی بوده (مهندس خانه بحر همایون) و مدتها در حجاز در مأموریت بود.

این کتاب از طرف سازمان دیانت ترکیه به ترکی لاتینی برگردانده شده است. بخش مکه آن در همان روزگار به فارسی ترجمه و اخیراً با تصحیح جدید توسط میراث مکتوب با نام «سفرنامه مکه» (ترجمه عبدالرسول منشی، تصحیح جمشید کیان فر، تهران، ۱۳۸۲ شمسی) به چاپ رسیده است.

چاپ ترکی نخست این سه جلد کتاب در سال ۱۳۰۲ در مطبعة بحریه استانبول به انجام رسید. کتاب وی به عربی نیز ترجمه و با عنوان «مرآة جزیرة العرب» چاپ شد

۱. وی کتابی هم با عنوان «تاریخ الوهابیین» دارد که مترجم ترکی به فارسی آن آقای علی اکبر مهدی پور و مترجم از فارسی آن به عربی عبدالناصر الجزائری است. متن فارسی آن در سال ۱۳۷۷ شمسی در تهران چاپ شد.

(الرحلة الغزیه) بدرالدین محمدبن محمد ابن الغزوی (م ۹۳۷)، کتابخانه کوپریلی، ش: ۱۳۹۰ (فهرس مخطوطات مکتبه کوپریلی: ۱۰۷/۲). وی در سال ۱۴۶۲ در قاهره به دنیا آمد. به هدف آمدن به استانبول از شام وارد آناتولی شد و به استانبول آمد و در مسیر، گزارش منازل را نوشت. این اثر یکی از کهن ترین آثار مربوط به منازل است. این سفرنامه، مربوط به حج نیست، اما به لحاظ شناسایی منازلی که حجاج از آن عبور می کردند، جالب توجه است.

دو سفرنامه توسط حجاج بوسنیایی به ترکی عثمانی نوشته شده است:

یکی از آنها از یوسف لیونیاک است که در سال ۱۶۱۵ نوشت. در این سفرنامه آگاهی های دقیقی از مسیر، روستاها و شهرهای واقع در مسیر مکه تا ساریوو آمده است. نویسنده از استانبول با کشتی به اسکندریه و قاهره و از طریق دریای سرخ تا شهر جده یک سال و دو روز سفرش به طول انجامیده است. مورد دوم از مصطفی بوشنیاک (م ۱۷۵۰) است که قاضی بوده و از مکه به سوریه و آناتولی و سرانجام به استانبول برگشت.

پس از ۵۳ روز در یازدهم رمضان به این شهر رسیده است. به نظر می رسد وی منازل را برای خودش نوشته و اطلاعاتی در باره آنها ارائه نمی کند.

نمونه ای از آثار ساده در این بخش، که فقط نام منازل و ساعات حرکت میان منازل را قید می کند، «رسالة في حدود بيت الحرام و مساحة مکه» است که مؤلفش را نمی شناسیم و نسخه ای از آن در کتابخانه رصدخانه قاندلی ش ۱۱۱ موجود است.

ابراهیم رفعت پاشا که زمانی امیرالحاج بود، کتابی با عنوان «مرآة الحرمين و الحج و مشاعره الدینیة» یا «الرحلة الحجازیة» نوشت. وی در سال ۱۳۱۸ سردار محمل و در سال ۱۳۲۰ امیر الحاج بود.

رساله ای هم در باره منازل حج از شام، بغداد و یمن به مکه در کتابخانه سلیمانیه، لالا اسماعیل، ش ۳۴۸۴ برگهای ۱۹-۱۵ موجود است.

کتاب «بیان منازل الشریف از اسکدار به شام الشریف و مکه» که به چاپ رسیده و نسخه چاپی آن در کتابخانه ملت، بخش علی امیری، قسمت شرعی، ش ۴۴۷ موجود است.

«المطالع البدريه في منازل الرومیه»،

قابل نوشتن نبود.

اشاره شد که منازل نویسی هم به نوعی سفرنامه‌نویسی است، جز آنکه تکیه آنها روی معرفی منازل است و به هر روی، یکی از شعب سفرنامه‌نویسی است. در مقدمه بحثِ منازل اشاره شد که هدف آنها جنبه کاربردی داشت و نه جنبه علمی و ادبی. این در حالی است که در سفرنامه‌نویسی جنبه‌های ادبی و به خصوص همه‌جانبه‌نگری بیشتر دیده می‌شود و به همین دلیل، بر آنها ترجیح دارد. جنبه‌های ادبی بیشتر در سفرنامه‌های منظوم دیده می‌شود. در آنجا به قالب کار و الفاظ بیش از محتوا اهمیت داده می‌دادند. این آثار مورد توجه شاهان و امیران نیز قرار می‌گرفت و به خصوص جاودانه‌تر می‌شد. شاید فواید مالی هم برای نویسندگان آنها داشت.

سفرنامه‌نویسان، با توجه به جنبه دینی این سفر، بُعد مذهبی نیرومندی داشتند، دلیل آن هم این بود که سفر به حج، یک سفر کاوشگرانه یا ماجراجویانه نیست، اما با این حال، گاه اهداف سیاسی و شخصی و یا علمی و اطلاعاتی را دنبال می‌کردند. برای مثال، ممکن بود فتح‌نامه‌ها، غزنامه‌ها و وقایع‌نامه‌ها نیز در آنها درج شود. قالب

۳. کتابهای سفرنامه، تذکره، خاطرات، قصه و داستان

ادبیات سیاحت‌نامه نویسی در دوره عثمانی، مانند امروز از رشته علمی بهره‌مند نبود و بسیاری از امرا، مأموران، درویش، تجار یا سرداران نظامی سفرنامه می‌نوشتند. البته عامه مردم تمایلی به این سفرنامه‌ها نداشتند و از آنها استقبال نمی‌کردند.

اولیاء چلبی (۱۶۸۲ / ۱۰۹۳)، نخستین

کسی است که سفرنامه‌نویسی به معنای مرسوم آن را در دوره عثمانی باب کرد. سفرنامه وی تنها سفرنامه جدی و نخستین آنها در آن دوران بود.

پس از آن گرچه سفرنامه‌نویسی

به تدریج معمول شد، لیکن حجم آن با انتظاری که از رشد آن وجود داشت، چندان قابل اعتنا نبود. این در حالی است که هر سال، هزاران نفر عازم حج می‌شدند. شاید به خاطر همین فراوانی، اهمیت نگارش سفرنامه در اذهان خطور نمی‌کرد. حاجی در این سفر، عضوی از یک مجموعه بود و نمی‌توانست انتخاب راه و عمل داشته باشد. به همین دلیل، همه چیز تکراری بود و این همه تکرار

«سفرنامه چلبی» کم‌ویش مورد نظر اینان بوده است.

سیر سفرنامه‌نویسی در دوره عثمانی هم - مانند ایران - بیشتر به دوره‌ای مربوط است که با غرب ارتباط بیشتری داشت. چنان‌که در ایران نیز بیشتر سفرنامه‌ها مربوط به دوره قاجاری - آن‌هم نیمه دوم آن - است. طبق معمول، در سفرنامه‌ها نقل از گذشته هم به صورت قصه و داستان وجود داشت. بسیاری از این قصه‌ها شرح سفرهای پیشین است که به صورت شفاهی از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شد و گاه در متون بعدی درج می‌گردید.

گفتنی است در ادبیات امروز ترکیه، تعدادی از آن سفرنامه‌ها، به خاطر ویژگی‌های زبانی و غیره، به حروف لاتین چاپ گردیده، در حالی که نسبت به منازل، با این‌که عددشان بسیار فزونی‌تر از سفرنامه‌هاست، اهمیت چندانی داده نشده است.

اصطلاح خاطره‌نویسی که از دوره مشروطه عثمانی یا اندکی پیش از آن آغاز شده و تحت تأثیر برخی از نوشته‌های جدیدتر غربی است، اندک اندک جای سیاحتنامه‌نویسی در حج را می‌گیرد و ویژگی‌های کار را در نگارش تغییر می‌دهد.

مقایسه سفرنامه‌های حج قاجاری در مقایسه با آنچه در همین دوره، در دانش سیاحتنامه در عثمانی نوشته شده، اندک است، اما اگر منازل و غیره را بر آن بیفزاییم، بسیار بیشتر می‌شود.

به هر روی، فایده این سیاحتنامه‌ها نیز بسان منازل، آشنا ساختن حجاج با معارف این سفر دینی بوده است.

تعداد اندکی از این سفرنامه‌ها در پایان دوره عثمانی و در محدوده ممالک عثمانی، به عربی نوشته می‌شد که می‌توان به کتاب‌های زیر اشاره کرد:

- «الرحلة الحجازیه» از محمد بن عثمان السنوسی (۱۲۶۷ - ۱۳۱۶) که خود میرآلای کاروان عثمانی بوده و کتابش در سه جلد به کوشش علی الشنوفی در تونس به سال ۱۳۹۶ / ۱۹۷۶ چاپ شده است.

- «الرحلة الحجازیه» از محمد لیب بتونی (قاهره، مکتبه الثقافة الدینیة) که گزارش سفر وی به سال ۱۳۲۷ است. ترجمه فارسی این اثر توسط هادی انصاری (مشعر، ۱۴۲۱) به چاپ رسیده است.

- «الرحلة الحجازیه» از فقیه حافظ محمد یحیی بن محمد المختار الولاتی (م ۱۳۳۰ / ۱۹۱۲) که توسط دارالغرب

استانبول رفته و سپس با کشتی به اسکندریه بازگشته و از آنجا به مکه رفته است که «القواعد السنيه» گزارش آن سفر است. آقای اکرم کامل در بارهٔ بخش آناتولی آن مقاله‌ای در مجلهٔ سمینارهای تاریخ دانشگاه استانبول (سال ۱۹۳۷) چاپ کرده است.

این سیاحتنامه‌ها، گاه به لحاظ موضوع، به شرح یک واقعه یا قصه محدود شده و از حالت سیاحتنامهٔ کلی در می‌آید.

تعداد اندکی از سیاحتنامه‌های مسیحی نیز در دست است که به دلیل مشترک بودن مسیر تا قدس، اخباری از این سفر را گزارش می‌کردند که برخی را معرفی خواهیم کرد.

شماری از سیاحتنامه‌های عثمانی

به زبان ترکی عثمانی:

- «سیاحتنامه» اولیاء چلبی (م ۱۰۹۴).

این اثر که ده جلدی بوده و بخشی از مجلد نهم آن در بارهٔ حجاز است، یکی از نخستین سفرنامه‌های تفصیلی است که جزئیات سفر را نوشته است. در بارهٔ این سیاحتنامه، دهها مقاله و کتاب نوشته شده و بخش حجاز آن با عنوان «الرحلة الحجازیه»، توسط احمد

الاسلامی، ۱۹۹۰ منتشر شده است.

- «الحقیقة و المجاز فی الرحلة الی بلاد الشام» از عبدالغنی بن اسماعیل النابلسی (م ۱۱۴۳) که در قاهره به سال ۱۹۸۶ چاپ گردید.

- «الرحلة الانوریة الی الاصفق الحجازیة و الشامیه» از محمد کردعلی (بیروت، ۱۳۳۴/۱۹۱۶)، این کتاب در بارهٔ سفر انورپاشا از مقامات دولت عثمانی به نقاط مختلف حجاز و شام است که ضمن ۳۰۲ صفحه چاپ شده است. کردعلی خود از علمای برجستهٔ سوری و مؤلف کتاب خطط الشام می‌باشد.

- «القواعد السنيه فی رحلة المدینة والرومیة»، از قطب‌الدین مکی در قرن دهم هجری. کتابخانهٔ بایزید جامع، ولی‌الدین افندی، ش ۲۴۴۰. وی از طرف ابونمی، شریف مکه، برای توجیه سلطان عثمانی در جهت عزل فرمانده ینی‌چری‌های مکه که نامش پیری بود، به استانبول رفت و البته در این کار توفیقی نیافت. این سفر در سال ۹۶۴ / ۱۵۵۷ و در دورهٔ سلطان سلیمان قانونی صورت گرفت. قطب‌الدین نویسندهٔ کتاب دیگری است با نام «البرق الیمانی». وی در این سفر از مدینه به شام، حلب، ادنا،

در سال ۱۹۰۹م در مطبعه احمد احسان و چاپ جدید آن با حروف لاتین به سال ۱۹۹۶ به انجام رسیده است. وی در سال ۱۸۹۷ به عنوان مفتش صحیه، از مصر به جده رفته است. سفرنامه او به سبک سفرنامه‌های جدید اروپایی است. همین نویسنده کتابی هم با عنوان «سیاحتلریم» نوشته که شرح سیاحت‌های اوست. او همچنین شاعری بزرگ از دوره ثروت فنون است.

الصفصافی احمد المرسی به عربی برگردان و چاپ شده است (قاهره، ۱۹۹۹).

سفر وی از قاهره به شام و از آنجا همراه صرّه همایون به مدینه و سپس مکه رفته و شرحی از مسائل مختلف را در کتاب خود آورده است.

- «سفرنامه حجاز»، مؤلف ناشناخته،

کتابخانه ملت، شهید علی پاشا، ش ۲۸۳۹

- «سیاحتنامه حجاز»، سلیمان شفیق

سیلمز اوغلو، کتابخانه دانشگاه استانبول،

ش ۴۱۹۹ ty. پدر این مؤلف، در سال ۱۸۹۰

امین صرّه بوده و وی که پدرش را همراهی

می‌کرده، گزارش سفر را نوشته است. در این

کتاب آگاهی‌هایی در باره وهابیان آمده

است. وی از دانش پدرش در باره این سفر

بهره برده است. سفر وی تا بیروت با کشتی

بوده و از آنجا از راه زمینی، به شام و سپس به

مدینه و مکه رفته‌اند. در اصل، این اثر یک

گزارش از شهرهای عرب در طول مسیر

است. در باره این اثر، پایان‌نامه‌ای نیز نوشته

که به شماره ۴ - ۹۱۰ / kar.s نگهداری

می‌شود.

- «حج یولوندا» (= در راه حج)، از

شهاب‌الدین (۱۸۷۷ / ۱۹۳۴). این اثر مشتمل

بر هفده مکتوب است که چاپ نخست آن

بود. از استانبول تا مکه را طی ۳۵۰ پست سر گذاشت. نثر آن بسیار ادبی و دشوار است.

- «تحفة الحرمين» از یوسف نابی (م ۱۷۱۳ / ۱۱۲۴). این سفرنامه که ادبی و مشتمل بر نثر و نظم است، سفرنامه‌ای بسیار مقبول و پرارج می‌باشد که بیش از دو بیست نسخه خطی از آن، در جهان باقی است. در باره این سفرنامه و نسخه‌های خطی و چاپی آن، نک: مجله آینه پژوهش، ش ۸۷، صص ۶۴ - ۶۱. سفرنامه مزبور به ترکی لاتینی توسط مندرس جوشقون به سال ۲۰۰۲ در آنکارا چاپ شده است. اثر یاد شده توسط شخصی به نام رافع به صورت خلاصه به فارسی ترجمه شده که نسخه‌ای از آن هم در کتابخانه سلیمانیه باقی مانده و در شماره ۴۹ «مِيقَات حج» چاپ شده است.

- «حج نامه»، رضا نجارزاده، کتابخانه سلیمانیه، حاجی محمود، ش ۳۲۹۲.

- «خاطرات یوسف عزت»، که به نظم است و تألیف آن به سال ۱۳۲۴ ق. می‌باشد. این متن در مجله «صراط المستقیم»، سال ۱۳۲۴، ماه یازده، (ج اول، ش ۱۶) ص ۲۴۵ منتشر گردید.

- «خاطرات حج»، از رضا توفیق، که از چهره‌های برجسته فرهنگی اواخر عثمانی

- «سیاحتلریم»، از علی سعاد. این اثر به اهتمام احمد اوزال توسط ketab eve در سال ۱۹۹۶ چاپ شده است. وی نویسنده‌ای روشنفکر از اواخر دوره عثمانی بود که از طرف دولت به عراق رفته و از آنجا عازم حج شده است. همین نویسنده کتابی با عنوان «احوال اواخر عثمانی در حجاز»، در حجمی کوچک اما بسیار ارزشمند دارد.

- «اوصاف مسجد الشریفین»، از احمد فقیه، کتابخانه بریتیش میوزیوم، بخش ترکی، ش ۹۸۴۸. این اثر منظوم و مشتمل بر ۳۳۹ بیت است. اشعار آن در شرح قدس، مدینه و مکه است. احمد فقیه که از آناتولی و قونیه به قدس رفته، دو ماه در آنجا اقامت کرده و سپس به حرمین رفته است. این اثر مربوط به اوایل قرن چهاردهم هجری می‌باشد.

- «رسالة مکیه»، از فوری (م ۱۵۷۱ / ۹۷۹)، کتابخانه سلیمانیه، شهید علی پاشا، ش ۲۸۲۸. سفر وی به حج در سال ۱۵۴۵ - ۱۵۴۶ / ۹۵۲ - ۹۵۳ بود. زمانی هم به همراه سلطان سلیمان عازم نخجوان شد و کارش تدریس در سلیمانیه بود. وی زمانی که قاضی شام بود درگذشت. سفرش از راه دریا، به اسکندریه، از آنجا به جده و مکه و مدینه

Asci Dede Halil Ibrahim on the
hajj, Traslaited by Corter Vaughn
Findley, 1898

۴. آثار تاریخی و جغرافیایی

آثار تاریخی و جغرافیایی متنوعی در بارهٔ حرمین در ادبیات قدیم عثمانی دیده می‌شود. برخی تاریخ سیاسی، برخی تحولات خاص و برخی تاریخ وقایع موردی است، اما به هر روی، عثمانی‌ها توجه به این بُعد قضیه هم داشته‌اند و گاه عربی و در مواردی ترکی در این باره کتابها و رساله‌هایی می‌نوشتند. نوشتن تاریخ شهرها؛ اعم از مکه، مدینه، جده و یا به‌طور کلی حرمین، محور این قبیل فعالیت‌های علمی به حساب می‌آمد. به‌طور خاص، تاریخ مسجدالحرام، مسجد نبوی، تاریخ پردهٔ کعبه و نیز اوقاف و مؤسسات حفظ الصحه و همچنین در این اواخر، راه آهن از موضوعات مورد علاقه آنان بود.

باید توجه داشت که دفاتر اسنادی؛ مانند دفاتر صرّه، دفاتر اوقاف، صرّه‌نامه‌ها، دفاتر محاسبه وقف الحرمین، دفاتر مهمه و نیز سالنامه‌های ولایت حجاز، هر يك منبع

است، ملقب به فیلسوف. وی پس از مشروطهٔ دوم در سال ۱۹۲۲ به مصر گریخت و سپس در بیروت اقامت گزید. این متن در سال ۱۹۳۰ به اسم In Holy Mecca به انگلیسی در مجلهٔ Asia در نیویورک به چاپ رسید.

- «طیبة الاذکار»، از درویش احمد پیشکاری، شغلش سرذاکران مصطفی پاشا، از اوایل قرن سیزدهم هجری. این اثر، خاطرات وی از مدینه می‌باشد. این کتاب خاطرات روزانهٔ زندگی و آداب و رسوم مردم مدینه است. ابواب آن عبارتند از: باب اول: اوصاف حرم شریف، دوم: حجرهٔ شریف، سوم: خدمت حجرهٔ شریف، چهارم: خدمات حجرهٔ شریف، پنجم، خدمات شب و آداب بیداری قنديل (روشن کردن چراغها)، ششم: شستن حجرهٔ سعادت. چاپ عثمانی آن در مطبعهٔ عامره، استانبول، ۱۳۱۶، و چاپ ترکی لاتینی آن با ترجمهٔ عبدالله کوچیک در مکتبهٔ بدر، استانبول، ۱۳۹۹ ق. انجام یافته است.

- «خاطرات آشجی دده خلیل ابراهیم»، از سال ۱۸۲۸ / ۱۲۴۴. این کتاب به ترکی و به حروف لاتینی توسط مرکز دائرة المعارف استانبول چاپ گردیده است. ترجمهٔ انگلیسی آن نیز چاپ شده است:

سلاح‌دار، دایرة المعارف اسلام، 956.0740
 - «فتوحات المدينة المنورة»، از عاشق
 محمدبن نافذبن عمر (کتابخانه نورعثمانیه،
 3395) مشتمل بر ۱۸۳ صفحه به دو زبان عربی
 و فارسی.

- «تاریخ حرمین»، (کتابخانه از میرلی
 ابراهیم حقی، ش 2431) از شریف محمود
 صادق. این نوشته مشتمل بر مسائل بسیار
 جزئی و اسامی بسیاری از جاها و
 چیزهاست.

- «مرآة الحرمین»، ایوب صبری پاشا.
 متن کامل آن به ترکی و اخیراً در پنج جلد به
 عربی در قاهره چاپ شده است. بخشی از آن
 که تاریخ مکه است توسط عبدالرسول منشی
 به فارسی ترجمه و با تصحیح آقای جمشید
 کیانفر توسط نشر میراث مکتوب تهران
 (۱۳۸۳) چاپ شده است. مجلدات مختلف
 این اثر، تاریخ مکه، مدینه، قبایل و دیگر
 مسائل و تحولات تاریخی مهم حجاز است
 که توسط ایوب صبری پاشا، که از میرآلایهای
 بحریه دولت عثمانی بوده و اطلاعات
 جغرافیایی و تاریخی جامعی داشته، به
 نگارش درآمده است.

- «تاریخ مسجد الحرام»، (سلیمانیه،
 یازما باغیشلر، ش 3745).

تاریخی مهمی در باره تاریخ حجاز و حرمین
 به شمار می‌آیند.

اکنون به معرفی شماری از آثار تاریخی،
 باگرایش‌هایی که یاد شد، می‌پردازیم:

الف: آثار عمومی

- «حل الشبهات فی تاریخ الحج»، از
 محمد بن مصطفی بن عثمان حادمی
 (سلیمانیه، Hus.753)

- «تاریخ الحجاز»، از محمد
 ان‌شاءاللهی، (کتابخانه ملت، بخش علی
 امیری، 799).

- «احتلال حجاز در تاریخ»، از توفیق
 اوزمرد، فهرست نسخه‌های خطی ترکیه
 (Tuyatok:127)

- «مرآة الحرمین»، از ابراهیم رفعت
 پاشا، این کتاب در سال ۱۹۲۶ / ۱۳۴۴ در
 قاهره به ترکی چاپ شده است.

- «جغرافیا و تاریخ خطاط الحجازیه
 و اوصاف الحرمین»، از حسن تحسن
 (مؤلف و روزنامه‌نگار مشهور که بعدها در
 جنگ عثمانی و یونان کشته شد و به خاطر
 قتل او، جنگ بالاگرفت) (دانشکده الهیات
 عثمانی، عربگیری، ش 000398)

- «نصرت نامه»، از محمد آقای

- «تاریخ اماره مسجد الحرام»، بارالاما حسین بن عبدالله، نسخه آن در ارسیکا (: 5470-297/99BAT/1980 موجود است.
- «تاریخ اوقاف حرمین»، محمود کمال، (نسخه آن در کتابخانه دایرة المعارف اسلام، ش 361/7956/IBN.E موجود است). در آنجا نام سی نفر از کسانی که بر اوقاف نظارت می کرده اند، آمده است.
- «یادگار حجاج، مکه مکرمه، مدینه منوره، جده، قدس شریف، شام شریف، منظره های صرّه همایون»، مطبعه استانبول احمد احسان و شرکا.
- «منظومه در باره تشکیلات تابور هجینی مدینه منوره»، گزارشی است در باره لشکر عثمانی مستقر در مدینه استانبول، ۱۳۳۵ / ۱۹۱۴، مطبعه عسکریه.
- «ریاض الجنة و مرآة الکعبه»، از احمد امین بن امین، استانبول، چاپ سنگی، ۱۸۸۱ / ۱۲۹۹
- «تحصیل المرام من تاریخ البلد الحرام»، (مختصر تحفة الکرام از محمد بن احمد بن علی مکی مالکی). حسین چلبی این اثر را به ترکی ترجمه کرده و نسخه ای از آن در کتابخانه ایاصوفیه: ش 3122 موجود است.
- «الاعلام بأعلام البلد الحرام»، از قطب الدین محمد بن علاء الدین نهروالی. اصل کتاب عربی است و توسط مولی عبدالباقی افندی، که شاعر بوده و متوفای ۱۰۰۸ است، به ترکی ترجمه شد. پنج نسخه از آن در توپ قابی و یک نسخه در دانشگاه استانبول، بخش ولی الدین افندی، ش 2405 موجود است.
- «الروضه الفردوسیه و الحضرة القدسیه»، این کتاب را محمد بن احمد بن امیر آقشهری (۷۳۹ق / ۱۳۳۹م) در باره مدفونین در بقیع نوشته و نسخه آن در دانشگاه برلین، مجموعه جدید 2082 (m.s.or 510) به خط مؤلف موجود است.
- «جغرافیا و تاریخ ممالک عثمانی، بخش حجاز»، از علی جواد، استانبول، مطبعه دارالسعاده، ۱۳۱۴
- ب: راه آهن شام - حجاز
یکی از آخرین اقدامات دولت عثمانی در شام و حجاز، خط راه آهن است. این اقدام که از ابتکارات سلطان حمید برای بخش عربی بود، مناطق قدس، مدینه، بیروت، حوران، حلب، حمص، طرابلس شام و دمشق را به یکدیگر متصل می کرد. راه

(= راه آهن حجاز) در این باره ساخته شده است.

ج: صرّه نامه‌ها و دیگر اسناد

- «صرّه نامه»، از سال ۱۹۱۶ / ۱۳۳۵ (ممدوح بیگ: TSMK Me 587). آقای منیر آتالر، مقاله‌ای در باره این صرّه نامه در نشریه دانشکده الهیات مرمره (XXVIII) چاپ کرده است. این راپورت به رشاد چهارم، آخرین خلیفه عثمانی تقدیم شده است. گفتنی است که دفتر صرّه، حاوی آگاهی‌های مربوط به اسامی کسانی بود که باید هدیه دریافت کنند، مقدار آنها و این که سالانه چه اندازه و در کجاها هزینه شده است. در آغاز دفتر صرّه، طغرای پادشاه و در پایان آن امضای دیگر مسؤولان مربوطه بود. این دفاتر از زمان سلطان سلیمان قانونی (۱۵۶۶) تا آخرین سالی که صرّه فرستاده شد؛ یعنی سال ۱۹۱۶ منبع مهمی برای تاریخ حجاز است. دفاتر دیگری هم وجود دارد که برخی از نام‌های آنها عبارت است از: صرّه محلولاتی، صرّه اسامی، صرّه مفرداتی، صرّه مصارفاتی، ارسالیه و مانند آن. این قبیل دفاتر برای سالهایی که دفاتر صرّه آنها مفقود شده می‌تواند کمک خوبی باشد. دفاتر صرّه میان

آهن پیشگفته با هزینه گزافی که بخشی را دولت عثمانی را پرداخت و بخشی با کمک سایر مسلمانها درست شد، برای چند سال برقرار بود و صرّه همایون بدان طریق به حجاز می‌رسید. در باره این راه آهن تاکنون کتابها و مقالات فراوانی نوشته شده است. در جریان نبردهای استقلال طلبانه اعراب، این خطوط ویران گردید و آثار برخی از آنها هنوز در مناطق مختلف دیده می‌شود. ایستگاه آن در مدینه، در منطقه عنبریه است که طی دو - سه سال اخیر به عنوان یک اثر تاریخی بازسازی شده است. برخی از نوشته‌ها در این باره چنین است:

- «جغرافیا و تاریخ خط حجازیه و اوصاف حرمین شریفین»، از مؤلف مشهور حسن تحسن که به سال ۱۲۹۷ / ۱۸۸۰ در مطبعه سنیه چاپ شده است.

- «یادگار حج حجاز»، استانبول،

۱۹۱۳

- «نظام نامه کومیسسیون راه آهن شام -

حجاز»، مطبعه طاهربیک، استانبول، ۱۹۰۲

- «راه آهن حجاز»، افق گول سوی،

استانبول، ۱۹۹۶ (جدیدترین کار پژوهشی

در باره این راه آهن به شمار می‌آید). فیلم

مستندی هم با عنوان «حجاز دمیر یولو»

۱۳۰۱، ۱۳۰۳، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶ چاپ شده است.

- «دفتر محاسبه اوقاف حرمین» (تویقاپی: 152.yen) از سالهای ۱۶۹۸، ۱۷۱۳، ۱۷۱۷

- «دفتر وقف حرمین ولایت شام»، سلیمانیه، 2848.Hac

باید توجه داشت که باز هم از این قبیل کارهای سندی؛ مانند «منشآت فریدون بیگ» که در دو جلد، در سال ۱۸۷۰ چاپ شده، حاوی اسناد فراوانی است که مربوط به تاریخ حجاز می‌باشد.

- «دفاتر مهمه» هم حاوی اسناد فراوانی در این زمینه است که شماری از آنها به چاپ رسیده است.

- «راپورت حجاز» در ۱۷ جولای ۱۸۸۵ چاپ شده که نسخه‌ای از آن در دانشگاه بیلکند موجود است.

بخشی از این قبیل اسناد را می‌توان در کتاب «نجد و الحجاز فی الوثائق العثمانیه» از سنان معروف اوغلو مشاهده کرد که به سال ۲۰۰۲ توسط دارالساقی بیروت به چاپ رسیده است.

سالهای ۱۵۵۹ تا ۱۹۱۷ تقریباً بدون نقص وجود دارد که ۱۵۰ عدد آن تاکنون منظم شده و بقیه هم در حال تنظیم است. قدیمی‌ترین دفتر صرّه از سال ۱۵۵۹ است و آخرین دفتر صرّه تاریخ‌دار مربوط به سال ۱۹۱۵ می‌باشد.

منیر آتالر، یک دفتر صرّه را به‌طور کامل چاپ کرده است. این دفتر که در بایگانی دولتی نگهداری می‌شود، مربوط به سال ۱۲۵۳ = ۱۸۳۷ می‌باشد. چندین صرّه دیگر هم چاپ شده و پایان‌نامه‌های دیگری هم در این باره در دانشکده الهیات و ادبیات تدوین شده است.

در باره اوقاف حرمین، اسناد بسیار زیادی در دست است؛ بخشی از این اسناد در یک پایان‌نامه دکتری، با عنوان «اوقاف حرمین و اهمیت آنها در دولت عثمانی» در قرن ۱۶-۱۵ (مصطفی گولر) (دانشگاه مرمره، ۱۹۹۸) مورد بررسی قرار گرفته است. اما بایگانی‌های عثمانی در آنکارا و استانبول پر از این‌گونه اسناد است.

- «سالنامه‌های حجاز ولایت»، شمار فراوانی از آنها در کتابخانه‌های مختلف وجود دارد و در برخی سال‌ها؛ مانند سالهای

د: دربارهٔ وهابیان

در جریان ظهور وهابیان، در هر دو مرحله؛ یعنی اواخر قرن یازدهم هجری و نیز در دهه‌های نخست قرن چهاردهم هجری، نگارش تاریخ تحولات مربوط به آنان نیز از موضوعات مورد علاقهٔ نویسندگان ترك به حساب می‌آمد.

رفت پاشا و همین‌طور ایوب صبری پاشا و سویلمز اوغلو شفیق کمالی، نوشته‌هایی در بارهٔ وهابیان دارند. «تاریخ وهابیان» ایوب صبری پاشا از ترکی به فارسی ترجمه و چاپ شده است (تهران، طوفان، ۱۳۷۷).

احمد وصفی افندی، کتاب «محاسن الآثار و حقایق الأخبار» را در این باره نوشت و دانستنی‌های مفصلی در بارهٔ حرکت وهابی در آن آورد. نسخهٔ خطی آن در دانشگاه استانبول (ش ۶۰۱۳) وجود دارد و به سال ۱۹۷۸ چاپ شده است.

در «تاریخ جودت پاشا»، مجلد دهم آن هم در این باره مطالبی وجود دارد. به سال ۱۹۷۹ یک تز دانشگاهی هم در بارهٔ حرکت وهابی در دانشگاه آنکارا توسط احمد وهبی آجره نوشته شد.

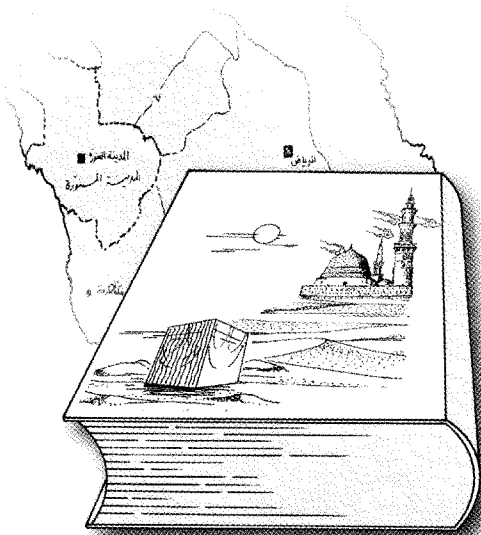
کتاب «داستان وهابی در حجاز» از

سری گلزار به سال ۱۲۸۴ = ۱۸۶۷ که مربوط به دورهٔ اول حرکت وهابی هاست چاپ شده است.

کتاب «مظالم حجاز» هم در این باره است که به سال ۱۳۱۳ = ۱۹۰۶ در قاهره چاپ گردید.

«مدافعةٔ مدینه و فخرالدین پاشا»،

سلیمان یاتاق، دانشگاه مرمره، تز دکتری. در بارهٔ فخرالدین پاشا که ماهها در مدینه در برابر وهابیان مقاومت کرد، نوشته‌های تاریخی و سندی فراوانی هست که در این تز دکتر مورد بررسی قرار گرفته است.

در کتابهای تاریخی و یا مناسک و غیره هم بخش‌هایی به فضایل اختصاص داده شده، اما مراد ما در اینجا، کتابهایی است که تنها به نقل فضایل پرداخته است. هدف اصلی از تألیف این کتابها، ایجاد شوق در مسلمانان برای سفر به حرمین و آشنا ساختن آنان با فضایل آن دو شهر و فضیلت سفر زیارتی به آنها و نیز اسرار نهفته از مکان‌های مقدس در آنجا است. بنابر این، برخی از آثار را هم که مربوط به اسرار حج است، در اینجا ارائه خواهیم کرد:

- «مسیر شوق الأنام إلى حج بيت الله الحرام»، محمد علی بن محمد علان المکی البحری (م ۱۰۵۷) (سلیمانیه، شهر علی، 1504 شامل ۱۲۶ برگ).

- «فضائل الحرمین الشریفین»، محمد ابن مصطفی بن علی دده البوسونوی (م ۱۶۵۰ / ۱۰۶۰) (سلیمانیه، اسعد افندی، 3363).

- «ترجمات حسنات الحرمین لعبدالله ابن محمد بن معصوم»، مستقیم زاده سلیمان سعدالدین، (سلیمانیه، پرتوپاشا: 234).

- «فضائل مکه و المدینة و البيت المقدس»، سلیمانیه، فاتح، ش ۴۴۴۷

- «تحفة الحرمین»، افضل الدین

ه: تاریخ تشکیلات حفظ الصحه

در باره تشکیلات حفظ الصحه که مربوط به کنترل حجاج در جهت جلوگیری از بیماری‌های مسری بوده، رساله‌ها و کتابهایی نوشته شده است:

- «یک لایحه طیبیه، حاوی احوال حجاج عمومیه‌ای صحیه و اصلاحات اساسیه حاضره»، دانشگاه استانبول، ش 4609
- «تاریخچه قرنطینه در دولت عالیه عثمانیه»، سالنامه نظارت خارجه، ۱۳۱۸
- «مکه مکرمه کولرا و حفظ الصحه»،

گزارش سالهای ۱۳۳۰-۱۳۲۹ ق.

- «تشکیلات قرنطینه در حجاج ۱۸۶۵ - ۱۹۱۴»، مؤلف: گلدان ساری یلدیز، مؤسسه تاریخ ترک، ۱۹۹۶

۵. کتابهای فضائل

بخشی از کتابهایی که در باره حرمین، به زبان‌های مختلف نوشته شده، مربوط به فضایل این دو شهر، اماکن خاص آن؛ مانند کعبه و مقام ابراهیم و زمزم و غیر ذلك است. در باره مدینه نیز چنین است. بیشتر این آثار که عربی هستند، شامل آیاتی از قرآن و اخبار و احادیثی از پیغمبر ﷺ می‌باشند. البته

مقدس در حریم کردند. در این باره فتاوی زیادی صادر شده است، چون یک مشکل فقهی بود. اما در همان زمان نیز گاه رساله‌ها و کتابهایی در باره خصوص بنای برخی از آثار نوشته می‌شد. بخشی از آثاری که به این حوزه مربوط می‌شود عبارت‌اند از:

- «اسعاد آل عثمان المکرم بسناء بیت الله المحرم»، حسن بن عمار الشرنبلالی، مکه، جامعه ام‌القری، ۲۰۰۳
 - «خلاصة الکلام في بناء بيت الله الحرام»، نوح بن مصطفی القنوی الحنفی (م ۱۰۷۰).

- «خلفاء عظام عثمانیه حضراتنک حرمین الشریفین دکی آثار مبروره و مشکوره هماینلری»، محمد الامین المکی (از اعضای معارف عمومی)، استانبول، مطبعه در سعادت، ۱۳۱۷ق.

این کتاب یکی از مفصل‌ترین آثار در این باره است که ضمن آن، به ترتیب تاریخ سلطنت سلاطین عثمانی، فعالیت‌هایی ساختمانی و تعمیراتی انجام شده در اماکن متبرّ که حرمین و مساجد مهم و نقاط دیگر، شرح داده شده است.

- «کتاب اوصاف الحرمین الشریفین»، احمد فقیه (گویا از نیمه اول قرن چهاردهم).

ابراهیم بن علی، (نور عثمانیه، 4964، برگهای ۱۸۵-۲۱۹).

- «فضيلة المجاورة في مكة المكرمة والمدینة المنوره»، حسن بصری، استانبول، مطبعه عامره، ۱۸۶۳

- «اسرار مناسک حج شریف»، یونس وهبی یاووز، استانبول، ۱۹۰۰، مطبعه احمد احسان و شرکا.

- «اجتماعی اسلام در عرفات»، استانبول، مطبعه خیریه و شرکا، ۱۹۱۰

- «درر الحکم في اسرار المعارك الحاجه للبيت الحرام»، یونس وهبی، استانبول، ۱۹۰۳، مطبعه عثمانی.

- «تحفة العطائیه»، اسماعیل حقی بورسوی (م ۱۱۳۲) یکی از متصوفان معروف در دوره اخیر عثمانی. این کتاب یک اثر صوفیانه است که بخشی از آن طی سفر وی به حج، در توجیه عرفانی برخی از مسائل حج و حرمین است.

۶. تاریخ بناهای مقدس

عثمانی‌ها از زمانی که سلطان سلیم به حرمین غلبه کرد تا آخرین روزهای حکومت خود، مبالغ فراوانی صرف بناهای

علی دده ابن الحاج مصطفی البوسنی
الموستاری، معروف به شیخ التربه (م ۱۰۰۷).
مؤلف این رساله را در باره بازسازی مقام
ابراهیم برای سلطان مراد عثمانی نوشته است
(سلیمانیه، اسعد افندی: ش 3814)

حسیبه ماضی اوغلو بر اساس نسخه
موزه بریتیش میوزیوم (or. 9848) گزارشی از
این کتاب نوشته که به سال ۱۹۷۴ چاپ شده
است.
- «تمکین المقام فی المسجد الحرام»-